

ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ
ТОҶИКИСТОН
ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ КҶЛОБ БА НОМИ
АБУАБДУЛЛОҶИ РҶДАКӢ

Ба ҳукуқи дастнавис

ВБД.: 001+ 101.13 (09) (575.3)



Мирзоев Суҳроб Сулаймонович

АҲКОРИ АҲЛОҚИИ АБУРАЙҲОНИ БЕРУНӢ

АВТОРЕФЕРАТИ

диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии номзади
илмҳои фалсафа аз рӯи ихтисоси 09.00.05 – Илми
ахлоқ

Роҳбари илмӣ:
доктори илмҳои фалсафа,
профессор Шамолов Абдулвоҳид Абдуллоевич

Кӯлоб – 2025

Диссертатсия дар кафедраи фалсафаи Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ омода гаштааст

Роҳбари илмӣ: **Шамолов Абдулвоҳид Абдуллоевич** – доктор илмҳои фалсафа, профессори Филиали Донишгоҳи давлатии Москва ба номи М.В. Ломоносов дар шаҳри Душанбе

Муқарризони расмӣ: **Умедов Мاستон Ҳамдамович** - доктори илмҳои фалсафа, профессори кафедраи таърихи фалсафа ва фалсафаи иҷтимоии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон;
Мачидов Диловар Ҳафизович – номзоди илмҳои фалсафа, дотсенти кафедраи фалсафа ва сиёсатшиносии Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода;

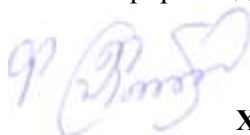
Муассисаи пешбар: **Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣи Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ**

Ҳимояи диссертатсия рӯзи 29 январи соли 2026, соати 14⁰⁰ дар ҷаласаи Шурои диссертатсионии 6D.KOA-092 назди Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (734025, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17) баргузор мегардад.

Бо диссертатсия ва автореферати он дар китобхонаи илмӣи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон бо нишони 734025, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17 ва тавассути сомонаи www.tnu.tj шинос шудан мумкин аст.

Автореферат «___» _____ соли 2025 фириастода шуд.

Котиби илмӣ
Шурои диссертатсионӣ,
номзоди илмҳои фалсафа



Ҳайтов Ф.Қ.

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Баъди ба даст овардани истиқлолияти сиёсӣ ва ибтидои ташаккули як низоми давлати дунявӣ, ҳуқуқмехвар ва демократӣ, масъалаи худшиносии миллӣ ва ҳифзи хувияти фарҳангӣ дар пасманзари равандҳои глобализатсия ба яке аз вазифаҳои аввалиндараҷа мубаддал гардидааст. Бе шинохти амиқи мероси маънавияю моддии мутафаккирони барҷастаи тоҷик, ки асрҳои миёнаро равшанӣ бахшидаанд, ҳаллу ҷасли ин масъалаҳо дар арсаи байналмиллалӣ ғайриимкон аст. Дар шароити имрӯза, ки тамоюлҳои геополитикӣ ва пешрафтҳои технологӣ ба унсурҳои ҳавфноки ҷаҳони муосир табдил ёфтаанд, арзишҳои ахлоқӣ мавриди таҳдид қарор доранд. Ин равандҳо на танҳо муҳити зист ва тавозуни демографии сайёро зеро фишор мегузоранд, балки ба бегонашавии шахсият ва заъифшавии пояҳои маънавии инсон низ мусоидат мекунанд.

Равандҳои демократикунӣ дар ҳаёти ҷамъиятии кишвар, густариши худидоракунии миллӣ ва афзоиши сатҳи ҳудогоҳии шаҳрвандон, махсусан ҷавонон, бояд заминае бошанд барои ташаккули ҷаҳонбинии солим ва рушди фикрии онҳо. Бо назардошти суръат гирифтани глобализатсия ва нуфузи фарҳанги ҷаҳонӣ, ки бо худ паёмадҳои манфие чун тарғиби зӯроварӣ, коҳиши арзишҳои ахлоқии умуминӣ ва безътиной ба меҳвари маънавияти инсон меоранд, зарурати таълиму тарбияи маърифатӣ боз ҳам афзун мегардад. Чунин таҳаввулот ба эҳсосот ва дунёи ботинии инсон зарба мезананд ва ба масъалаҳои мавҷудиятӣ раванди шадид мебахшанд. Гарчанде ҷомеаи байналмилалӣ кӯшиш мекунад, ки тавассути ислоҳоти фарогир ин бӯхронҳоро паси сар намояд ва арзишҳои маънавии ҳаёти ҷамъиятиро аз нав эҳё созад, дар амал эҳтимоли бартарафсозии куллии ин масъалаҳо хеле кам ба назар мерасад. Чизи асосӣ бозсозии ботинии ахлоқӣ ва маънавии одам бо ҳислатҳои олии арзишаш мебошад. Раиси Ҷумҳури Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар суҳанронии худ ба ин мушкилот дахл карда, гуфт: «Барои расидан ба ҳадафҳои

олии мардуми тоҷик, пеш аз ҳама, мо бояд аз бухрони маънавию ахлоқӣ раҳо шавем. Истифодаи осори ахлоқии мутафаккирони пешин дар ҳалли ин масъала аҳамияти муҳим дорад» [19, с.110].

Бо ин бархурд зарурати омӯзиши баҳши амалии таърихи фалсафаи тоҷик ба таври беандоза афзуда, барои худшиносии ахлоқӣ ва ҷустуҷӯӣҳои маънавии инсон муҳим арзёбӣ мегардад. Яъне ахлоқе, ки дар он масъалаҳо ва тарғиби анъанаҳои миллии рӯзгор пурратар баррасӣ мешаванд, ҳамзамон аҳамияти назарияи фалсафие, ки инсонро дарк мекунад дар тамоми ҷанбаҳои рӯзмарра баръало эҳсос мешавад. Этикаро берун аз доираи мавҷудаи мероси иҷтимоию фалсафӣ, раваншиносӣ ва таърихӣ тарбиявӣ тасаввур кардан мумкин нест. Тарафдорони инсондӯстӣ эҳтиром ба одам, ғамхорӣ дар бораи инкишофи ҳаматарафаи ӯро ба сифати шиорҳои худ эълон карданд. Дар шароити зулми асримиёнаги ин шиорҳо нақши бузургро бозиданд. Масъалаи тарбияи ҷавонон дар рӯзҳои мо махсусияти тезу тунд ва рӯзмарра гирифтаанд.

Вобаста ба ин, муқаррарот, хулоса ва тавсияҳои рисолаи таҳқиқоти барои ташаккул ва шакл гирифтани сифатҳои ахлоқию фарҳангии ҷавонони тоҷик муфид буда истифодаи онҳо дар таҳияи роҳнамо ва барномаҳои ахлоқӣ аз аҳамият ҳолӣ нест.

Сухан дар бораи назарияҳои барпошавии шахсият, имкониятҳои ҳақиқии тараққиёти ҳамбаста, ташаккули ақидаҳои сиёсӣ-иҷтимоӣ, идеалҳои ахлоқӣ ва зебоии ҷавонон меравад. Мо захираҳои ғании воситаҳои тарбиявии муносибатҳои инсондустонаро дороем. Афкори муносибатро умуман, ба табиат ва ҳама мавҷудоти зинда, дар маҷмуъ дар эҷодиёти хирадмандони бузурги як чанд садсола дидан мумкин аст. Дар ин росто, омӯзиш ва густариши тартиби мероси эҷодии мутафаккири барҷастаи асрҳои X-XI тоҷику форс Абурайҳон Муҳаммад ибни Аҳмад Берунӣ, бузургчуссаи беҳамтои афкори илмӣ ва фарҳанги ҷаҳонӣ, олими мутабахҳири асримиёнагӣ таваҷҷӯҳи зиёд дорад. Ин давра пур аз номҳои шахсиятҳои бузург аст, ки намояндагони мактабҳои гуногун буда, он вақт босуръат

рушд мекарданд. Дониш ва дидгоҳҳои Берунӣ дар соҳаи илмҳои табиатшиносӣ ва дақиқ, нақши ӯ дар тарғиби анъанаҳои миллӣ дар таърихи фалсафаи тоҷик беназир аст.

Шоистваи таъкид аст, ки пажӯҳишгарони сершумори дохилӣ ва хориҷӣ ба омӯзиши мероси илмии Абурайҳони Берунӣ пардохта, сахми арзишманди ӯро дар тақомули илми ахлоқ, баррасии масъалаҳои ахлоқӣ ва тарбияи маънавии ҷомеа тавассути шиносӣ бо арзишҳои суннатии тамаддуни асримиёнагии тоҷикон барҷаста арзёбӣ намудаанд. Бо вучуди ин, пайравӣ аз паҳлуҳои ахлоқӣ – фалсафии андешаи ӯ дар риштаҳои таъриху фалсафа то ба ҳол тавачҷуҳи ночизро ба худ ҷалб кардааст. Дар ҳамин замина, зикри он зарур аст, ки дар тӯли таърихи халқи тоҷик, яке аз сарчашмаҳои асосии ташаккули маънавияти воло маҳз ҷаҳонбинӣ ва афкори ахлоқии файласуфони номвари форсу–тоҷик маҳсуб меёфт, ки решаҳои он ба амиқи таърих пайванд дорад. Маҳз дар ҳамин давраи таърихии ҳаёти маънавии мо ақидаҳои ахлоқию тарбиявии файласуфони ибтидоӣ асрҳои миёна дар Осиёи Миёна, ки бо гуногунрангии зиёд ва проблемаҳои шавқангез тафовут доранд, мавқеи маҳсусро ишғол менамояд.

Боварии қатъӣ дорем, ки дар шароити пурҷолиш ва замони рушди бегонагии тамаддуни техногенӣ, расидан ба фаҳми амиқи масъалаҳои ахлоқ ва мутобиқсозии онҳо бо воқеияти имрӯза бидуни омӯзиши ҷарф ва таҳлили интиқодии мероси ахлоқии миллӣ, ки асрҳо таҷрибаи рафтору арзишҳои инсониро дар худ таҷассум кардааст, номумкин аст. Агар чунин таҳқиқот ва истифодабарии он дар муҳити иҷтимоии Тоҷикистон сарфи назар шавад, он метавонад ба ғурупошии пояҳои маънавӣ ва коҳиши ҳисси масъулияти ҷамъиятӣ оварда расонад.

Зарурати омӯзиши андешаҳои ахлоқии Абурайҳони Берунӣ ба он вобаста аст, ки дар фазои иҷтимоии Тоҷикистон имрӯз нӣз ба боло бурдани сатҳи маънавият ва ахлоқи шаҳрвандон, баҳусус ҷавонон, беш аз пеш эҳсос мегардад. Таҳкими фарҳанги ахлоқӣ дар байни насли наврас бояд яке аз самтҳои асосии равандҳои тарбиявӣ бошад. Дар

ин замина, таваччуҳи пайваста ба арзишҳое чун ростқавлӣ, тартибот ва меҳнатпарастӣ нақши муҳим мебозад ва омӯзиши афкори Берунӣ метавонад ба ин раванд мусоидати ҷиддӣ намояд. Ба ақидаи мутафаккир меҳнат муҳимтарин сифати ахлокиест, ки инсонро бохурмат, обрӯманд ва хушбахт мегардонад. Омӯзиши пайгирионаи таърихи афкори ахлокии ватанӣ, он холигии ахлоқиро, ки дар ҷомеаи имрӯзаӣ мо ҷой дорад, пур мекунад ва замони муосир бояд бӯҳрони ба маънои тоҷаш дар миқёси сайёра арзёбӣ шавад.

Афкори ахлокии мутафаккирони барҷастаи даврони асрҳои миёнаӣ мо дар тӯли замони таваҷҷуҳи олимони фалсафаи ғарбиро ба худ ҷалб карда, борҳо мавриди шарҳу тавзеҳ қарор гирифтаанд. Бо вучуди ин, дар доираи илмҳои фалсафӣ-ахлокии дохилии мо, таҳлили мафҳумҳо ва назарияҳо, ки онҳо ба башарият пешниҳод намудаанд, ҳанӯз он сатҳи шинохт ва таҳкими назариявиро ба даст наовардаанд. Ин андешаҳо, ғарҷанде дорои арзиши таърихӣ илмӣ мебошанд, то ҳол ба таври кофӣ бо доктринаҳои ахлокии муосир ҳамоҳанг нашуда, ҷойгоҳи худро дар илм пурра пайдо накардаанд.

Аҳамияти ин таҳқиқоти диссертатсионӣ аз якҷанд омилҳои муҳими зерин бармеояд:

- осори ахлоқӣ – фалсафии Абурайҳони Берунӣ тавассути равишҳо ва механизмҳои, ки дар онҳо тарбияи шахсият, ташаккули ҳислат ва баландбардории сатҳи худшиносии инсон мавриди баррасӣ қарор мегиранд, арзиши ҷиддии таҳлилий доранд;

- таҳқиқи андешаҳои фалсафии Берунӣ барои бозгузори мавзӯ ва сохтори илмӣ ахлоқ, инчунин фаҳмиши амиқи ӯ дар бораи моҳият ва аҳамияти ахлоқ дар ҳаёти ҷамъиятӣ шароити мусоид фароҳам меорад;

- шиносӣ бо назарияи ахлокии мутафаккир имкони пайгирии равандҳои ташаккулёбии дидгоҳҳои ӯро дар самти фалсафа ва ахлоқ фароҳам мекунад;

- таҳлили низоми “поксозии ахлоқ” дар осори ӯ дар ҷаҳорҷӯии замони муосир ҳамчун як кӯшиши посух додан ба

мушкилоти ахлоқию иҷтимоии имрӯзине чомеаи тоҷикӣ арзёбӣ мегардад;

– омӯзиши афкори ахлоқӣ – фалсафии Берунӣ метавонад дар бартарафсозии камбудихоӣ маълумотӣ ва холигоҳҳои таърихӣ марбут ба рушди илми фалсафаи миллии нақши муассир бозад.

Мизони таҳқиқи мавзӯи нишон медиҳад, ки таваҷҷуҳ ба мероси илмиву фарҳангии Абурайҳони Берунӣ ҳанӯз аз асри ёздаҳ сарчашма мегирад. Дар маҷмӯъ, тадқиқоти марбут ба ҷаҳонбинии ӯ асосан дар панҷ самти калидӣ тамаркуз ёфтааст, ки инҳо иборатанд аз маъданшиносӣ, геология, фалсафа, илмҳои дақиқ (аз ҷумла рӯзӣ) ва астрономия.

Дарҷаи таҳқиқи мавзӯи илмӣ. Омӯзиши мероси эҷодии Абурайҳони Берунӣ дар асри XI оғоз ёфт. Абурайҳони Берунӣ ҳамчун файласуф ва донишманди озодаи ҷаҳон дар айёми ҳаёташ шуҳрат пайдо кардааст. Мероси илмӣ ӯ диққати бисёр олимони ҷаҳонро ба худ ҷалб кардааст. Муҳаққиқон аз дониши бисёрҷабҳаву мутабаҳҳирии ӯ ба вачд омада, осори Берунӣ бузургро пай дар пай ба забонҳои гуногун тарҷума намуда, бо завқ ва изҳори таваҷҷуҳ посух медоданд.

Дар омӯзиши осори Абурайҳони Берунӣ пажӯҳишҳои олимони ватанӣ ва хориҷӣ, аз қабили П.Г.Булгаков [9, с.11], Д.Ч.Бойлот [31], И.Ю.Крачковский [13, с.196], Ф.Розентал [34], Б.А.Розенфелд [21], М.М.Рожанская [21], З.К.Соколовская [21], И.В.Тимофеев [24], Р.Н.Фрай [32, с.162] ва дигарон дар доираи матолиби маводи Берунӣ нақши бузургдоранд. То имрӯз, Аҷоиб ал-Ҳинд (Аҷоиботи Ҳиндустон) ва «Аҳбор ас-Син вал-Ҳинд» (Афсонаҳои Чин ва Ҳинд) боқӣ мондаанд, ин аввалин матнҳои хаттии адабии арабӣ мебошанд [33].

Дар омӯзиши ҷаҳонбинии Абурайҳони Берунӣ муҳаққиқони эронӣ Аббос Иқбол, Алиасғари Ҳикмат, Алиасғари Ҳалабӣ, Муҳаммад Муин, Маҳди Муҳаққиқ, Муҳаммад Наҷмадӣ, Саид Муҳаммад Таботабои, Саид Ҳусейн Наср [16] низ саҳми муҳим гузоштаанд.

Ба хусус асари Маҳди Муҳаққиқ, ки бо истифода аз сарчашмаҳои аввалия ва натоиҷи пажӯҳишҳои олимони аврупоӣ ҷанбаҳои кунунии афкори фалсафии Беруниро навиштааст, қобили таваҷҷӯҳ аст. Ба шарофати ин китоб бисёре аз донишмандон, ки ба таъриху фалсафаи Шарқ таваҷҷӯҳ доранд, тавонистанд бо ҳаёт, фаъолияти илмӣ ва ҷаҳонбинии Абурайҳони Берунӣ ошно шаванд.

Дар бораи нақш ва мавқеи Абурайҳони Берунӣ дар фалсафа, ахлоқ, кимиё, маъданшиносӣ, заминшиносӣ, ҳаёту фаъолияти ӯ ва ҷаҳонбинии ӯ олимони тоҷик, аз қабили Ғ. Ашуров [5], А.М. Баҳоваддинов [8], М. Диноршоев [4, с.3-22; 12], М.К. Мирбобоев [4, с.3-22], А. Девонакулов [22], А.А. Шамолов [30, с.40-45], Н. Неъматов [17; 18], Х. Мирзозода [15], М. Раҷабов [20], Н. Қулматов [27, с.110-115], М. Осимӣ [28, с.76-80], Ф. Сирочов [29, с.68-70], М. Исоев [26, с.46-55], А. Шарифов [25] навиштаанд.

Таҳлили бисёр нашрияҳо оиди эҷодиёти Абурайҳони Берунӣ, ба ҳулосае оварданд, ки на дар адабиёти ватанӣ, на дар шарқӣ, ва на дар адабиёти таърихӣ-фалсафии ғарбӣ, чунин асарҳои мавҷуд нестанд, ки дар онҳо тамоми ҷанбаҳои ахлоқии Абурайҳони Берунӣ амиқ ва ҳамаҷаҳаф санҷида шуда бошанд. Ҳамчунин, дар Тоҷикистон низ асарҳои махсусе, ки ба таҳлили афкори фалсафии ин мутафаккири бузург ва маъруфи асримиёнагӣ, назарияи ахлоқии ӯ ва мушкилоти иҷтимоии ба миён гузошташуда бахшида шудаанд, вучуд надоранд. Ин пажӯҳиш, дар асл, талоши нахустини муаллиф мебошад, ки ба таҳлили амиқи низоми ахлоқии Берунӣ ва омӯзиши ҳамаҷонибаи андешаҳои рағбатгардидааст.

Робитаи кор бо барномаҳо (лоиҳаҳо) ва ё мавзӯҳои илмӣ. Қори таҳқиқоти диссертатсионӣ дар доираи нақшаи корҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи фалсафаи Донишгоҳи давлатии Қўлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ анҷом дода шудааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсад ва вазифаҳои таҳқиқот. Ҳадафи таҳқиқоти диссертатсионӣ таҳлил ва муайян кардани ҷанбаҳои

фалсафию ахлокии ҷаҳонбинии Берунӣ ва аҳамияти осори ахлокии ӯ барои замони муосир мебошад.

Дар асоси гуфтаҳои боло иҷрои вазифаҳои зеринро зарур мешуморем:

- тавсифи вазъи иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва сиёсии давраи ҳаёти мутафаккир;

- таҳлил намудани муносибати Абурайҳони Берунӣ ба фалсафа умуман, ва гузарондани таҳлили ҳамбастагии иртиботи фалсафа ва ахлоқ дар осори ӯ;

- муайян намудани сарчашмаҳои назариявии ҷаҳонбинии Абурайҳони Берунӣ, ки ба ташаккули афкори фалсафию ахлокии ӯ таъсир расонидаанд;

- дар асоси омӯзиши осори мутафаккир ошкор намудани андешаҳои ӯ дар бораи моҳияти фалсафа, ахлоқ ва инсон;

- ошкор намудани моҳият ва хусусияти этикаи Берунӣ;

- муайян кардани нуктаи назари вай оид ба масъалаҳои ҳастӣ ва дониш, пешгӯӣ ва ғайра, ва алокаи онҳо бо таҷрибаи оқилона;

- муайян намудани аҳамияти назарияи фалсафӣ - ахлокии Берунӣ барои замони муосир;

- таҳқиқ намудани ақидаҳои ахлокии Берунӣ, ки масъалаҳои мушкили ҷомеаро бо диди хос фарқ мекунонад.

Объекти таҳқиқот - фалсафаи ахлокии Абурайҳони Берунӣ.

Мавзӯи (предмет) таҳқиқот -арзишҳои асосӣ ва муҳимми ахлокии Берунӣ ва муайян намудани ҷойгоҳи он барои ҷомеаи муосир.

Марҳила, макон ва давраи таҳқиқот андешаҳои ахлоқӣ аз асрҳои миёна ва муқоисаи онҳо бо замони муосир ташкил медиҳад. Давраи таҳияи таҳқиқот солҳои 2016-2024-ро дар бар мегирад

Асоси назариявӣ ва методологии диссертатсия. Диссертатсия бар пояи равишҳои диалектикаи таҳлили таърихию фалсафӣ устувор аст. Муаллиф дар ҷараёни таҳқиқот кӯшиш ба ҳарч додааст, ки принципи муттаҳидсозии мантиқ ва таърихро ба таври пайваста татбиқ

намояд. Чанбаи назариявӣ ва методологӣ аз истифодаи усулҳои таҳлил ва муқаррароти илмӣ классикони андешаи фалсафӣ, ҳамчунин, пажӯҳишҳои муҳаққиқони шинохтаи ватанӣ ва хориҷӣ дар соҳаи таърихи фалсафа иборат аст.

Заминаҳои эмпирикӣ бо далелу иттилооти илмӣ эътирофшудаи ҷомеаи илмӣ асос ёфтааст, ки дурустии онҳо тавассути таҳқиқоти қаблӣ собит гардида, мавқеи худро дар адабиёти махсус ва таҷрибаи амалӣ устувор намудааст.

Навогонии илмӣ таҳқиқот. Навовариҳои кори рисола дар он ифода ёфтааст, ки дар асоси сохтори категорияҳои ахлоқӣ бори аввал таҳлили ҳамаҷонибаи ахлоқи ақлгароёнаи Абурайҳони Берунӣ гузаронида мешавд, ки аз инҳо иборат аст:

- шароит ва сарчашмаҳои таърихии ташаккули ҷаҳонбинии Абурайҳони Берунӣ бозсозӣ шуда, муҳити ақлии даврон ошкор гардида, ҳаққонияти сарчашмаҳои назариявии мероси ахлоқии Берунӣ нишон дода мешавад;

- гурӯҳбандии дастгоҳи мақулавии ахлоқи Абурайҳони Берунӣ дар заминаи умумии назариявии сохтори ҳастӣ ва маърифатии ӯ;

- вижагиҳои ахлоқи оқилонаи Абурайҳони Берунӣ ошкор шуда, эътиқоди ӯ ба қудрати дигаргунсозандаи тафаккури инсонӣ, вақте ки он тавассути нерӯи дониш ва тарбияи табиати инсонро (ҷон, нафс ва ғ.) тақмил дода, пояҳои пасти сифатии онро паҳш карда ва фазилатҳои ғоиданоки ҷамъиятиро озод мекунад;

- ошкор мешавад, ки тамоми низоми ахлоқии Абурайҳони Берунӣ бар пояи се категорияи муҳими асосӣ: ақл, рӯҳ ва лаззат сохта шудааст. Муносибати байни ин тоифаҳо ба назари Берунӣ дар асоси меъёр сохта мешавад, ки бо ақл муқаррар мешаванд;

- дар асоси таҳлили низоми категорияҳои ахлоқии Берунӣ хусусияти дӯй-муҳолифии низоми ахлоқии ӯ ошкор мегардад, ки аз категорияи рафтори нек ва категорияи рафтори бад иборат аст. Абурайҳони Берунӣ бар ҳилофи дигар ахлоқчиёни асримиёнагӣ ба назарияи «бо зиддият»,

яъне хислатҳои пасти нафси инсонро маҳкум намуда, ҳамзамон ба хислатҳои некӣ инсонӣ ташвиқ мекунад;

– мазмуни назарияи мутафаккир оиди ҳолатҳои ангежави(изтироб)-и рӯҳ, фазилатҳо ва андешаҳои ӯ дар бораи зарурати такмили хислати инсон таҳқиқ карда мешавад;

– аҳамияти калидии робитаи категорияҳои адолат ва некӣ дар низоми ахлоқии Берунӣ муқаррар мешавад, ки «адл меваи некӣ аст»;

– байни мероси ахлоқии Берунӣ ва замони муосир робита барқарор шудааст. Назарияҳои умуми - усули ва муносибати мутафаккир ба шарҳи робитаи фалсафа ва ахлоқ, аҳамияти онҳо дар ҳаёти маънавии ҷамъият ва шахсият муайян мешаванд.

Нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

Ба ғайр аз муқаррароти пешниҳодшудаи навобарӣ, натиҷаҳои зерин ба дифоъ пешниҳод карда мешаванд:

1. Берунӣ дар фаъолияти илмӣ худ қариб аз тамоми сарчашмаҳои фалсафӣ, динӣ ва тиббии даврони худ ва пешин истифода кардааст. Ақидаҳои фалсафӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ ва ахлоқии мутафаккир зери таъсири андешаҳои эронӣ қадим, юнони ва дигар мутафаккирони гузашта ташаккул ёфтааст.

2. Берунӣ дар таҳияи масъалаҳои муҳимтарини илми ахлоқ аз доираи дини расмӣ исломӣ хеле берун баромада, кӯшиш мекард, ки «ахлоқи оқилона» – ро, ки ба ҳаёти воқеии амалии одамон нигаронида шудааст, ба вучуд оварад.

3. Таълимоти ӯ дар бораи ҳастии олам хусусияти равшани табиӣ-илмӣ дорад. Файласуф дар баробари ашъ ва шаклҳои ҳастӣ (вақт, фазо, ҳаракат) рӯҳро низ чун ҷавҳари қадим ва ҷовидон медонад.

4. Мутафаккир Худоро чун офаридгори ҳама чиз инкор мекунад, вале ӯро ҳамчун ҷавҳари абадӣ мешиносад. Ӯ Худои Офаридгорро инкор мекунад, аммо ба мавҷудияти Худои ихтироъкор ва тавоно бовар дорад.

5. Мутафаккир сарчашмаи тамоми аъмоли наҷиб ва нопокро дар бархурди нафс (ҳавас) ва ақл медид.

6. Берунӣ вазифаи асосии ахлоқро дар ислоҳи рафтори нафси дилчасп тавассути андӯхтани илму маърифат медид.

7. Мероси ахлоқии Абурайҳони Беруниро метавон дар тарбияи насли наврас ва кулли ҷомеа ғайрарасан истифода бурд.

Аҳамияти назариявӣ ва амалии таҳқиқоти диссертатсионӣ. Аҳамияти омӯзиши этикаи Абурайҳони Берунӣ инчунин бо зарурати баланд бардоштани сатҳи ахлоқии тамоми аъзоёни ҷомеа, ташаккул ва инкишофи ахлоқи насли наврас дар Тоҷикистони муосир, инчунин зарурат ва муҳиммияти ҷудо кардани диққати мунтазам ба ин гуна қисмати таркибии тарбия, ҷун тартиб ва рости дар меҳнатдӯстӣ. Ба ақидаи мутафаккир меҳнат муҳимтарин сифати ахлоқиест, ки инсонро боҳурмат, обрӯманд ва хушбахт мегардонад. Омӯзиши пайғиронаи таърихи афкори ахлоқии ватанӣ, он ҳолигии ахлоқиро, ки дар ҷомеаи имрӯзаи мо ҷой дорад, пур мекунад ва замони муосир бояд бӯҳрони ба маънои тоҷаш дар миқёси сайёра арзёбӣ шавад. Андешаҳои ахлоқии бисёре аз мутафаккирони асримиёнаӣ мо кайҳо боз мавриди таҳлил ва тафсири намоёндагонӣ наслҳои мухталифи фалсафа ва этикаи ғарбӣ қарор гирифтаанд, аммо дар илми фалсафӣ – ахлоқии мо мафҳумҳо ва назарияҳои онҳо, ки дар назди инсоният вазифаи дарки ҳамаҷаҳади ҷаҳони илмӣ ва фаҳмиши назариявӣ нагузоштаанд, ҷаҳдон машҳур нашудаанд ва пурра ба назарияҳои муосир ҷавобгу нестанд.

Инчунин, аҳамияти илмӣ–амалии рисолаи таҳқиқотӣ дар он ифода меёбад, ки натиҷаҳои таҳқиқотро метавон ҳангоми таълими ғарбӣ фалсафа, фалсафаи табиатшиносӣ, этика, иҷтимоӣ, фарҳангшиносӣ, таърих ва ғайра истифода кард.

Дарҷаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот. Эътимоднокии натиҷаҳо ва ҳулосаҳои асосии таҳқиқоти диссертатсионии гузаронидашударо асоснокии услубии мукаммалоти ибтидоӣ назариявӣ, мувофиқати усулҳои таҳқиқот ба ҳадафҳо ва вазифаҳои он, инчунин, истифодаи усулҳои диалектикӣ, объективӣ, таърихӣ, мантиқӣ ва муқоисавӣ таъмин намудааст.

Мутобикати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзуи таҳқиқоти диссертатсионии « Афкори ахлокии Абурайҳони Берунӣ » барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои фалсафа рӯи ихтисос ба шиносномаи ихтисосҳои Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯи ихтисоси 09.00.03 – Таърихи фалсафа, мутобикат менамояд.

Саҳми шахсии довталаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқот. Рисола кори илмӣ - таҳқиқотии мустақилона иҷрошуда мебошад. Унвончу мақсад ва вазифаҳои таҳқиқро дуруст муайян намуда, зимни таҳлили манбаъҳо, мохирона интиҳоб намудани ҳадаф ва вазифаҳои гузошташударо аз методҳои мувофиқ истифода бурдааст. Хулоса ва натиҷаҳо, ки дар рисола ҷой доранд, натиҷаи таҳқиқоти мустақилонаи унвончу мебошанд.

Муаллиф дар тасниф ва таҳқиқи ҷобачогузории мавод дар бобҳо, қоркарди маълумоти бадастомада ва таҳлили натиҷаҳо, ҷамъбасту хулосабарориҳо бо сабки баёни фаҳмо ва мушаххас саҳм гузоштааст.

Сарчашмаҳои таҳқиқот. Сарчашмаҳои асосии таҳқиқоти диссертатсионӣ асарҳои таърихӣю фалсафии Берунӣ «Ҳиндустон», «Ёдгориҳои наслҳои гузашта», «Маъданшиносӣ», «Илми ситораҳо», шарҳу тавзеҳот ва қайдҳои муаллифони гуногун оид ба осори ӯ – « Таърихи Хоразм», «Сайидона», «Геодезия», «Афсонаҳо дар бораи Хитой ва Ҳиндустон» ва ғайра мебошанд.

Тавсиб ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Кори таҳқиқотӣ дар кафедраи фалсафаи Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ омода шуда, дар ҷаласаи кафедраи мазкур (суратҷаласаи №9/1 аз 11.04.2025) муҳокима гардида, барои дифоъ пешниҳод шудааст. Мазмунӣ асосӣ ва хулосаҳои рисолаи таҳқиқотӣ дар мақолаҳои илмӣ, инчунин, дар конференсияҳои илмӣ-назариявии сатҳи ҷумҳуриявӣ ва байналмилалӣ инъикос ёфтаанд. Аз ҷумла, диссертант дар конференсияи илмӣ - назариявии вилоятӣ « Нақши соҳаи сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ дар пешрафти иқтисодӣ ва иҷтимоии вилояти Хатлон » (ш. Кӯлоб, 2018), дар мавзуи « Труд как моральный фактор »,

конференсияи илмӣ -назариявии ҳайати профессорон ва донишчӯён оид ба ҷамъбасти қорҳои илмӣ-тадқиқотӣ дар с 2018, баҳшида солҳои 2019 – 2021 « Соҳаи рушди деҳот, саёҳӣ ва хунаҳои мардумӣ » (ш. Қулоб, 26 – 27 апрели с. 2019) дар мавзӯи « Этические взгляды Беруни », конференсияи илмӣ–назариявии байналмилали таҳти унвони « Абурайҳони Берунӣ – алломаи Машрикзамин » (ш. Душанбе, 20 майи соли 2023) дар мавзӯи « Индия как источник этических воззрений Беруни »; конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-назариявӣ дар мавзӯи « Масъалаи ташаккули ҷаҳонбинии нави иттилоотӣ дар фалсафа ва илми муосир » (г. Қуляб, 2023 г.) дар мавзӯи « Труды Беруни как источник научно – этической информации » ва дигар қонфронсу ҳаммоишҳои илмӣ бо маъруза ва гузоришҳои илмӣ иштирок намудааст.

Интишороти аз рӯйи мавзӯи диссертатсия. Натиҷаҳои таҳқиқоти диссертатсионӣ дар 9 интишороти муаллиф инъикос ёфтаанд, ки 5–тои он дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон нашр шудаанд.

Соҳтор ва ҳаҷми диссертатсия. Рисола аз номгӯйи ихтисораҳо, муқаддима, тавсифи умумии таҳқиқот, се боб, 6 зербоб, ҳулоса ва рӯйхати адабиёт иборат аст. Ҳаҷми умумии диссертатсия 177 саҳифаро ташкил медиҳад.

МУҲТАВОИ АСОСИИ ДИССЕРТАТСИЯ

Дар муқаддимаи диссертатсия зарурати интиҳоби қори илмӣ–тадқиқотӣ асоснок, дараҷаи омӯзиш, объект ва предмети таҳқиқот, ҳадаф ва вазифаҳои он муайян карда шуда, асосҳои назариявӣ ва методологӣ, аҳамияти назариявӣ ва амалии диссертатсия таҳлил ва нуктаҳои асосии он барои дифоъ пешниҳод гардидаанд.

Боби якуми диссертатсия « Шароитҳои таърихӣ ва сарчашмаҳои назариявии ташаккули ҷаҳонбинии Абурайҳони Берунӣ » аз ду зербоб иборат буда, ба таҳлил ва омӯзиши Шароитҳои иҷтимоӣ сиёсии даврони Абурайҳони Берунӣ сарчашмаҳои ғоявии ҷаҳонбинии инчунин ҳаёт ва мероси Абурайҳони Берунӣ баҳшида шудаанд.

Зербоби аввали боби якум – «Шароитҳои иҷтимоию сиёсии даврони Абурайҳони Берунӣ» шарҳи вазъи иҷтимоию сиёсии давраи ҳаёт ва фаъолияти Абурайҳон Муҳаммад ибни Аҳмади Берунӣ ин аст, ки бисёр давлатҳоро арабҳо забт карда буданд. Ин марҳилаи таърихиро метавон давраи умумии чамъшавии дастовардҳои фарҳангӣ, сиёсӣ, ахлоқӣ, динӣ ва фанноварӣ номид, ки башарият, сарфи назар аз фарқиятҳои амиқи минтақаӣ ва нобаробарии рушд, онро ҳамчун ҳаракати ягонаи пешсаф таҷриба кард.

Нақши асосии пешбарандаи ин қараёнро минтақаҳои калидии тамаддун иҷро мекарданд, дар ҳоле ки манотиқи дигар ба унвони маданияти «ҳошиявӣ» хизмат мерасониданд. Тамаддуни арабӣ – исломӣ, ки ба таври бесобиқа вориди сахнаи таърих гардид, бо худ низоми навини хати арабӣ ва рақамҳои ҳиндиро овард. Арзиши ин тағйирот бо кашфи алифбо ва таҳаввулоти навтарини илмию риёзии замон баробар буд. Илм ва фарҳанг дар каламрави ҳаҷони ислом, новобаста аз бесуботиҳои сиёсӣ, дар тӯли асрҳо рушд карданд ва асоси таҷаддуди фарҳангиро дар каламрави васеъ ба вуҷуд оварданд. Дини ислом паҳн шуд, феодализм ва моликияти хусусӣ (хусусан ба заминӣ) инкишоф ёфт, деҳқонон ба замин монда, ба ғулом табдил ёфтанд ва дар ҳамин асос муборизаи бепоёни деҳқонон ба муқобили феодализм ва амалдорони ҳукумат давом мекард. Минбаъд мубориза ба муборизаи зидди арабҳо ва ҳокимияти онҳо табдил меёбад. Ин тамоюлро дар Эрон ва Осиёи Миёна, бештар дидан мумкин буд, дар мисоли ҳокими Хатлон Бадри Тархон, ҳокими Самарқанд – Деваштак, Гурак, ҳокими Фарғона Алутар ва дигар манотик. Тамоюли ҳозира тадричан ба муборизаи пурзӯри зидди хилофати араб – шуришҳои Абумуслим, Симбоди Муғ, Муканнаъ, Рофеъ ибни Лайс, Бобак ва бисёр дигарон табдил меёбад [10, с.434 – 441]. Дар давраи ҳаёти Абурайҳони Берунӣ илмҳои риёзӣ, кимия, табиатшиносӣ, тиб, ҷуғрофия, таърих, фалсафа, ахлоқ, адабиёт, ситорашиносӣ ва ғайра инкишофи махсус ёфтанд. Осиёи Миёна яке аз калонтарин марказҳои тараққиёти илмҳои дақиқ ба шумор мерафт. Дар баробари

соҳаҳои зикршудаи илм баъзеи дигар, махсусан кимиё: азхудкунии канданиҳои фойданок, истеҳсоли рангҳои гуногун, шиша, қоғаз, коркарди чарм ва ғайра инкишоф ёфт. Ҳамаи комёбиҳои назариявӣ ва амалии дар боло зикршуда барои дар соҳаи тиб ба вуҷуд омадани бузургтарин намояндагони илм ва тибби асрҳои миёна, аз қабili Абубакр ибни Розӣ, Абурайҳони Берунӣ ва Абуалӣ ибни Сино заминаи бунёди фароҳам овард. Албатта, дар ин давра илмҳои ҷамъиятшиносӣ ҳам баробар инкишоф меёфт. Дар дигар бахшҳои илму фарҳанг ва адаб намояндагони бузурги адабиёти тоҷику форс Абӯабдуллоҳ Ҷаъфари Рӯдакӣ, Абулқосим Фирдавӣ, Абӯалӣ ибни Сино, Абулҳусайни Бухорӣ, Аббоси Самарқандӣ, Шокири Бухорӣ ва бисёр дигарон буданд, ки дар даврони Абӯрайҳони Берунӣ ҳузури худро маълум карданд, вале дар шаҳрҳои гуногун. «Пайдоиши шаҳрҳои калон, тараққиёти савдои байналмилли, пайдоиши иқтисодиёт, муносибатҳои сиёсӣ ва фарҳангӣ байни мардумони Шарқ ва Ғарб, мубориза байни синфҳо ва табақаҳои гуногуни аҳоли ҷанбаҳои мебошанд, ки на танҳо ба инкишофи ҷаҳонбинӣ ва афкори илмӣ Берунӣ таъсир расонданд, балки ба ҳамаи муҳити илмӣ он давра» [23, с.137]. Бо вуҷуди ин, равандҳои пахншавии ислом на дар ҳама ҷо бо суръати баланд ва зӯрӣ амалӣ мегардид.

Натиҷаҳои омӯзиши давраи ҳаёти Абурайҳони Берунӣро ҷамъбаст карда, қайд кардан лозим аст, ки дар он давра бисёр олимони барҷаста қору зиндагӣ карда, соҳаҳои гуногуни илмро инкишоф дода, тадқиқотҳои появивро ба ҷо меоварданд, ки чун таҳкурсии асосии пайдоиши асарҳои барҷаста дар соҳаҳои гуногуни илмҳо хизмат карданд.

Зербоби дуҷуми боби аввал, ки «**Сарчашмаҳои ғоявии ҷаҳонбинии Абурайҳони Берунӣ**» унвон гирифтааст, шарҳ ва таҳлили ҷаҳонбинии Абурайҳони Берунӣро зери таъсир ва дар оғӯши он андешаҳо ва ҷараёнҳои маънавӣ, ки дар қарнҳои гузашта инкишоф ёфта, мувофиқи даврони ин мутафаккири бузург рӯзмарра буданд, дар бар мегирад.

Чӣ тавре, ки таҳлили мероси эҷодии Абурайҳони Берунӣ, баҳусус ақидаҳои фалсафӣю ахлоқӣ у нишон медиҳад, на танҳо илмҳои дақиқ, чи тавре ки дар боло зикр

гардид, балки ақидаҳои динӣ, ки дар байни онҳо дини зардушти мавқеи хосса дорад, дар ташаккули ҷаҳонбинии ӯ таъсири калон расонидааст. Бояд гуфт, ки мардуми Хуросон ва Мовароуннаҳр дар замонҳои қадим забони хаттии худро доштанд, ки ин ба пешрафти босуръати фарҳанг ва адабиёти ин ҷо мусоидат кардааст. Олимону адибони ин ноҳия ба мо осори зиёди илмӣ адаби ба забонҳои паҳлавӣ, забони авасто ва дигар забонҳо гузоштаанд. Бунёди нахустин андешаву тасаввуроти фалсафӣ доир ба пайдоиши табиат, манбаъҳои ҳастӣ, оғози ҳаёт дар рӯи Замин ва вучуди арзишҳои ахлоқӣ, ба мисли неки ва бадӣ, дар мероси маънавии пешазисломӣ, махсусан дар манобеи динӣ ва фалсафии Авасто, ҷой доранд. Ин афкор дар шакли таълимот ва супоришҳои ахлоқӣ дар қолаби забонҳои қадимии паҳлавӣ ва дигар гунаҳои забони он давра таҳия ва ба ҷомеа ирсол мегардиданд. Маҳз тавассути ин ривоятҳои қуҳан ва ороишҳои зеҳнии динӣ, ҷаҳонбинии фалсафии мардум ташаккул ёфта, заминаи фарҳангии муҳиме барои ташреҳи мафҳумҳои ҳастишиносӣ ва ахлоқ дар фарҳанги ориёӣ ба вучуд омад.

Ақидаҳои фалсафӣ ва муқаррароти дини зардушти хусусияти дуинтиҳои доранд, ки тибқи онҳо олами модди ва идеали бо ду сарчашма – неки ва бадӣ алоқамандӣ доранд [6, с.226]. Мулоҳизаҳои Абурайҳони Берунӣ дар бораи ду – рустоии ҷаҳон, ки ба ақидаҳои зардуштӣ асос ёфтаанд, дар таълимоти ахлоқии у мавқеи махсусро ишғол мекунанд. Мафҳумҳо ва категорияҳои ахлоқӣ дар таълимоти Берунӣ бархӯрди хирад ва рӯҳро нишон медиҳанд, ки дар он сифатҳои ахлоқии зарурӣ равшан ифода ёфтаанд. Дар ҷаҳонбинии Абурайҳони Берунӣ дар баробари зардуштӣ таъсири илму фарҳанги юнонӣ баръало мушоҳида мешавад. Бояд қайд кард, ки дар натиҷаи юришҳои забткоронаи Искандари Мақдунӣ ба суи Шарқ, маданияти Юнони Қадим бо маданияти халқҳои Мовароуннаҳр ва Хуросон омехта шуда, дар натиҷа маданияти нав эллинистӣ ба вучуд омад, хусусан дар таълимоти ахлоқии у таъсири эллинизм ба ақидаҳои равшан зоҳир мегардад. Сарчашмаи дигаре, ки ба инкишофи ҷаҳонбинии Абурайҳони Берунӣ саҳт таъсир

расонидааст, фалсафаи аввалаи стоицизм ва навафлотуния мебошад. Дар ташаккули ҷаҳонбинии Абурайҳони Берунӣ таъсири ақидаҳои Монӣ (215-275) хеле зиёд буда, дар бораи таълимоти ақоидии муътазила ва қадария низ бояд гуфт [11, с.300-301, 308]. Дар ташаккули ақида ва ҷаҳонбинии илмии Берунӣ ақидаҳои табиатшиносии мутафаккирони асри миёна низ таъсири худро гузоштаанд. Бояд қайд кард, ки ақида ва мафҳумҳои илмии табиатшиносӣ асоси ҳар ҷаҳонбинӣ, аз ҷумла динӣ – фалсафӣ ва ахлоқӣ мебошанд. Дар байни тамоми илмҳо риёзиёт аз ҷиҳати хусусияти маҷозии худ ба фалсафа наздиктар баромад. Дар асрҳои миёна дар кишварҳои Шарқи Наздик ва Миёна риёзиёт дар якҷоягии заминаи дастовардҳои риёзиёти юнони ва ҳинди бо анъанаҳои илмии маҳаллӣ, ки аз Бобули қадим ва суннати илмии эронӣ сарчашма гирифтааст, инкишоф ёфт. Давраи нав инчунин тартиб додани масъалаҳои навро талаб мекард, масалан, усулҳои ҳисоббарорӣ ғаёлона такмил ёфтанд. Инкишофи ин самт бо тамоми самти амалии худ бо хусусиятҳои, ки аз риёзиёти ҷаҳонӣ мерос мондаанд, ҳамоҳанг буд, барои ҳамин ин ҷо мантиқи қатъӣ ҳукмфармош. Ҳамин тариқ, бо баррасии ҷаҳонбинии Абурайҳони Берунӣ ва осори ӯ метавон гуфт, ки андешаҳои фалсафӣ, динӣ, иҷтимоӣ ва ахлоқии ӯ дар заминаи сарчашмаҳои маъруфи фалсафӣ, динӣ ва адабии гузашта, зеро таъсири шароити иҷтимоӣ – сиёсӣ ва ақидаҳои файласуфон ва илоҳиётшиносони замони худ ташаккул ёфтаанд.

Боби дуюм **«Афкори ахлоқии Абурайҳони Берунӣ»** номгузорӣ шудааст ва дар ин ҷо ҳаёт ва мероси фалсафӣ - ахлоқии Абурайҳони Берунӣ, ҷойгоҳ ва мақоми ахлоқ дар таълимоти фалсафии Абурайҳони Берунӣ, мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор гирифтааст.

Зербоби якуми боби дуюм **«Ҳаёт ва мероси фалсафию ахлоқии Абурайҳони Берунӣ»-ро** баррасӣ мекунад. Абурайҳон Муҳаммад ибни Аҳмади Берунӣ 4 сентябри соли 973 дар Хоразм, шаҳре ки дар он мардуми – хоразмӣ эронизабон зиндагӣ мекунанд, ва аз ҷиҳати аслу фарҳанг ба

суғдиён наздиканд, таваллуд шудааст. Мувофиқи шаҳодати ҷуғрофиёи асри XII Ёкути Ҳамави, хоразмиён онҳоро, ки ватани худ – Хоразмро тарк кардаанд «берунӣ» меномиданд [14, с.245]. Берунӣ дар зодгоҳи худ Қот, ки ин ҷо олимони зиёд – ситорашиносон, риёзидонҳо, табибон, муаррихон ва ғ. аз кишварҳои гуногун зиндагӣ мекарданд, маълумоти васеъ ва ҳамаҷаҳона гирифтааст. Дар синни ҳабабсолӣ [1, с.234] Берунӣ аллакай мушоҳидаҳои мустақили ситорашиносӣ мебард. Берунӣ дар синни 21–22 солагӣ мушоҳидаҳои ситорашиносӣ бурда, аз ҷумла, гирифтани Офтобро анҷом дода, яке аз аввалин кураи заминиро сохтааст [21, с.9]. Берунӣ дар Гургон асари худ « Осор – ул – боқия » – ро навишт. Соли 1004 Беруниро ба Хоразм даъват карданд, он ҷо аллакай як маҳфили илмӣ ташкил карда шуда буд, ки ба он олимони машҳуртарини замони худ – Ибни Ироқи, Ибни Сино, Абусаҳли Масеҳӣ ва ғайра дохил шуда буданд. Ташкили « Академияи Маъмун » бо фаъолияти ин маҳфил алоқаманд буд. Маҳмуд Хоразмро забт карда, Беруниро ҳамроҳи дигар олимони ба пойтахти худ – Ғазна фиристод. Берунӣ дар Ғазна ба навиштани «Таърихи Хоразм», рисолаи ситора-заминшиносӣ « Муайян кардани ҳудуди маҳалҳои аҳолинишин » (« Геодезия »), « Китоби насихат аз аҳкоми илми ситораҳо » («Илм дар бораи ситораҳо») оғоз мекунад. Чанд бор сафари Ҳиндустон карда, бо олимони ҳинд ва осори онҳо ошно мешавад. Дар натиҷаи ин шиносӣ у « Мол–ул–ҳинд » (« Шарҳи олимони ҳинд, дар бораи маъқул ё рақардаи ақли « Ҳиндустон ») асари фундаменталии навишт, ки соли 1030 онро ба охир расонд. Вай асари асосии худ « Конуни Масъуди » – ро оид ба ситорашиносӣ ва ситораҳо ба сарпарастии худ бахшидааст. Соли 1040 Масъуд кушта шуд. То ин дам Берунӣ рисолаи « Маҷмуи маълумот дар бораи донишҳои гавҳар » (« Минералогия ») – ро ба итмом расонд. Саломатии олими бузург аллакай ба таври ҷиддӣ осеб дида буд. Вай бемор буда, китоби нав – « Сайидона » – ро « Китоби доруҳои тиббӣ » (« Фармакогнозия ») тартиб дод. Берунӣ то охири умраш дар

Газна, дар мулки хурди писари Масъуд – Мавдуд монд. Санаи вафоти Беруниро, Э. Заҳау, У. И. Каримов ва дигар муҳаққиқони осори мутафаккири бузург 13 декабри соли 1048 меҳисобанд.

Ӯ баҳшида ба тамоми соҳаҳои асосии илм, аз ҷумла риёзиёт, ситорашиносӣ, ҷуғрофия, фалсафаи табиӣ, маъданшиносӣ, фармакология, таърих, этнография, хронология, филология ва ғайра 143 рисола иншо кардааст. Муҳаққиқон қайд мекунанд, ки ҷадвали синусҳо дар 15 [9, с.367] ва тангенсҳо дар 1^о, ки Берунӣ тартиб додааст, дақиқтарин дар ҷаҳон боқӣ мемонад. Муфасссалтарин барои асрҳои миёна оид ба муайян кардани тури географии ин ё он район аз руи мушоҳидаи якзайл гирифтани гирифтани Моҳ аз ду нуктаи Замин низ ба Берунӣ тааллуқ дорад. Берунӣ назария ва амалияи муайян кардани бузургҳои асосии ситораӣ – ҷараён ва майли ҳамвори масирушшамс (эклиптика) – ро ба хати устуво (экватор) кор кард. Вай исбот кард, ки авҷи аъло (апогея)-и Офтоб бо тул ҳаракат мекунад [7, с.207–240]. Берунӣ, инчунин дар тадқиқи заминию ҷуғрофии шаклҳои мушаххаси куҳҳо, биёбонҳо ва дарёҳо муваффақиятҳои калон ба даст овард. Масалан, Берунӣ исбот кардааст, ки Амударё дар замонҳои қадим чандин маротиба маҷрои худро дигар кардааст. Ҷадвалҳои барои илми ҷуғрофия тартиб додаи Берунӣ, арзиши кам надошт, ки тамоми маълумотро дар бораи арзу тури 602 шаҳр ва дигар маҳалҳои аҳолинишини дар ҳафт «иклим» воқеъро дар бар мегирад. Берунӣ дар таҳқиқоти маъданшиносии худ ба мероси илми қадим, осори олимони араб, аз қабилӣ Ал-Киндӣ, Абубакри Рӯзӣ ва дигарон таъя мекунад. Берунӣ ҳар як сангу маъданҳои гаронбаҳоро тавсиф намуда, хосиятҳои физикию кимиёии онҳоро меомӯзад: таркиби кимиёӣ, усули гудохтан, вазни хоси онро муайян мекунад (бо ёрии асбоби сохтаи худ). Инчунин ҷолиб он аст, ки Берунӣ зухур ва табиати пайдоиши обҳои артезианиро шарҳ додааст. Берунӣ ақидаю фарзияҳои зиёдеро дар шакли нахуст баён кардааст, ки баъдан инкишоф ёфтанд. Яке аз онҳо фарзияи замин дар бораи ҳаракати қитъаҳо (геотектоника) мебошад. Бархе аз

муаррихони илм бар ин назаранд, ки андешаи Берунӣ дар бораи вобастагии андозаи пораҳои таҳшин ба суръати чараёни дарё бозёфтест, ки метавон ба номи ӯ номид.

Берунӣ асари бузургро бо номи «Сайидона» (аз хиндӣ «чандан», яъне, дарахти сандалӣ) дар боби дорушиносӣ ё илм дар бораи доруҳо, чинсҳо, намудҳо, шаклҳо чудо мекунад ва барои онҳо хатдору медиҳад. Вай 250 нафар олимони кишварҳои гуногунро зикр мекунад, ки дар таълифи ин асар маълумот аз осори онҳо истифода шудааст. Берунӣ аз табии бонии бузурги Юнон махсусан Гален ва аз оилаи – форсҳо чабраил ибни Бухтишо (асрҳои VIII – IX), осори табии бонии Академияи Гундишопур ва ниҳоят, эҷодиёти Муҳаммад Закариёи Розиро қайд мекунад. чамъ дар (дорушиносӣ) « Сайидона » (« Фармакогнезия ») қариб 750-намуди растанӣ, 101- доруворӣ аз ҳайвон, 107- моддаи маъданӣ ва ғайра зикр шудааст. Номи доруҳо ва наботот ба чанд забон оварда шуда, ба 400 мавқеи ҷуғрофӣ мувофиқ аст. Мутаассифона, ин асари Берунӣ дар Аврупои ғарбӣ то ибтидои садаи 20 маълум набуд ва дар Шарқ бори нахуст дар рисолаи муаррихи асри XIII Ибн Абу Усайбия зикр шудааст. Фалсафаи табии Берунӣ фарҳанги хеле васеи фалсафӣ дошт, ба тафаккури юнони, хиндӣ, эронӣ қадим мусаллам буд, аз Афлотун (Тимей, Федон ва ғ.), маъхазҳои монӣ, навафлотунӣ, зурвонӣ ва ғайра иқтибос овардааст. Берунӣ дар пажӯҳишҳои табиатшиносӣ худ бештар бо чунин мафҳумҳои фалсафӣ, аз қабилӣ шакл ва модда, тағйироти сифатӣ ва миқдорӣ, сабабу натиҷа ва ғ. амал мекунад. Сабабҳои ҳама падидаҳои табииро дар ҳуди табиат меҷӯяд.

Дар бораи афкори диалектикий Берунӣ сухан ронда, мулоҳизаҳои уро дар бораи зиддиятҳо нодида гирифтани мумкин нест. Вай мавҷудияти зиддиятҳоро шартӣ зарурии ҳаёти ҳамаи организмҳо ҳисоб мекард. Аммо ақидаҳои диалектикий Берунӣ аксаран бо ақидаҳои механикӣ ва метафизикӣ печида буданд, ки ин умуман ҳоси асрҳои миёна ва ҳатто давраи Эҳёи мусалмонон аст.

Нигоҳ ба ҷомеа. Берунӣ Коинот, Замин ва табиатро таҳқиқ намуда, инсон ва ҷамъияти инсониро дар маркази диққат мегузорад. Ҳамзамон мавқеъи қуръониро риоя мекунад, ки инсон ноиби Худо дар рӯи замин аст, халифатул-арз (халифаҳои замин, аз замин офарида шуда). Вай кушиш мекунад, ки дар тавсифи маданияти ҳар як халқ ҳаққони бошад, дар баҳо додани саҳми онҳо ба ганҷинаи тамаддуни ҷаҳонӣ одилона бошад. Вай аз ҳамаи олимони ҳаминаро талаб мекунад – қоидаю одоби тадқиқоти илмӣ риоя карда шавад. Маълумоти Берунӣ дар бораи солномаи давраи ҳукмронии сулолаҳои гуногун, тақвимҳои гуногун, этнография, таърихи кишвару халқҳои гуногун хеле пурқимат аст. Ба хусус, дар заминаи васеъи таърихии Шарқи Наздик ва Миёна дар бораи насабнома ва солшумории сулолаҳои эронӣ, идҳо ва рӯзҳои фарҳунда, ахлоқ, расму оин, эътиқодоти юнониён, форсҳо, суғдиён, хоразмиҳо, туркҳо ва дигар халқҳо мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Берунӣ барои асарҳои худ оид ба ҷомеаҳои қадим миқдори зиёди сарчашмаҳои шиғоҳӣ ва ҳаттӣ, аз Инҷил то осори ҳамзамонони худ истифода кардааст. Нигоҳи Берунӣ ба ҷомеа махсусан аз он сабаб ҷолиб аст, ки вай саъй мекунад ба саволи муҳими асрҳои миёна ва барои ҳама давраи замон - ба саволи ибтидои таърихи башар ҷавоб диҳад. Вай аллакай мутмаин буд, ки ҳама динҳо ва таълимотҳо дар бораи нубувват ба он ҷавоби қонеъкунанда надованд.

Зербоби дуҷуми боби дуҷуми диссертатсия «**Ҷойгоҳ ва мақоми ахлоқ дар таълимоти фалсафии Абурайҳони Берунӣ**». Инсондустӣ асоси афкори фалсафии ахлоқии Абурайҳони Берунӣро ташкил медиҳад. Вай тамоми масъалаҳои фалсафӣ ва ахлоқиро дар алоқамандии зич бо масъалаҳои инсондустӣ таҳқиқ кардааст. Дар системаи ақидаҳои ахлоқии ӯ инсон ҳамчун мавҷудоти асосӣ ва бузургтарин эътироф шудааст. Берунӣ ба мақом ва нуфузи инсон баҳои баланд дода, ӯро новобаста аз пайдоиши иҷтимоӣ ва мавқеъи ӯ дар ҷомеа беҳтарин ва волотарин офаридаҳои табиӣ эътироф менамояд. Абурайҳони Берунӣ ҳамчун инсонпарвари ҳақиқӣ ҳамеша дар бораи камбағалон

ғамхорӣ мекард, барои ӯ ҳеҷ тафовут дар ранги пӯст, марзу буми миллӣ, қабилавӣ, динӣ ва наҷодӣ вучуд надошт. Ба истилоҳи адабӣ, аслан тамоми мардум метавонистанд дар оғӯши меҳрубони ӯ оромиш пайдо кунанд. «Худованди бузурги азза ва ҷалла-ниёзҳои офаридаҳояшро ба василаи абзорҳои меҳнат қонеъ мекунад ва ба воситаи ақл одамро ба роҳи рост мебарад, ки нишонаҳоро дарк кардааст ва сипас ба воситаи паёмбарон – саломӣ Худо бар онҳо бод – мардумро ба роҳи рост ҳидоят мекунад, баъд аз ин ба воситаи подшоҳон, ноиби онҳо дар байни насли башар; дар баробари ин ҳамаро дар тамоми қорҳои дунё ба адолат даъват мекунад. Ҳамин тавр, Худованд ба хоҳири раҳмат нисбат ба офаридаҳояш ва ғамхорӣ ошкоро дар нисбати онҳо, ҳанӯз пеш аз офариниши онҳо ҳама ҷизҳои муҳимро дар қабри замин, зери кӯҳҳои баланд барояшон ҷамъ кардааст, то аз он истифода кунанд ва лозимаро бихаранд барои муҳофизат. Аз дидгоҳи ҷаҳонбинии инсондустӣ ва меҳру муҳаббат ба инсоният бар ин назар аст, ки набояд ин тавр бошад, ки Худованд ҳамаро нобаробар офарид ва мардуми яҳудӣ ё арабро барои ҳукмронии онҳо баргузид. Ба ақидаи Берунӣ, Худованд дар байни тамоми махлуқот инсонро баргузидааст, то ба онҳо ҳукмронӣ кунад, агар инсон дар руи замин фиристодаи Худо бошад, пас чӣ зарурате дорад, ки як миллат худро баргузида эълон кунад?

Дар замоне, ки мақому манзалати инсонро аслу насаб, мансабу сарвати ӯ муайян мекард, Абурайҳони Берунӣ меъёри асосии бартарии инсониро дар хирад ва маҳорат, ақлу заковат, меҳру шафқат, хайрхоҳӣ ва накукорӣ медид. Дар ақидаҳои ахлоқӣ ва фалсафии худ мутафаккир бори дигар тазаққур менамояд, ки инсон волотарин маҳсули офариниши Худо ва табиат аст, дар ҳоле ки инсондустӣ нишонаи бозғатимоди комёбӣ ва сарват аст. Нишонаи дигари комёбиву сарват ин аст, ки нафси инсон бояд аз кинаву нияти бад ва адоват пок бошад, нисбат ба дӯстон эҳтиром ва ҳурмат дошта бошад ва бидонад, ки онҳо беҳтарин офаридаҳои табиат ҳастанд. «Ба инсон нафси худ наздиктар аст ва аз ҳама он сазовортар аст, ки аввал ба ӯ некиро ҷӯяд ва пас аз он чизе, ки ӯро аз ҳама наздиктар ихота кардааст»

[3, с.21]. Берунӣ инсонро ҳамчун мавҷудияти иҷтимоӣ мешиносад, ӯро берун аз ҷомеа ва ёрии ҳамдигарӣ тасаввур намекунад. Ин нуқтаи назарро дигар файласуфони бузурги илми тоҷику форс низ ҳамчунин мешуморанд. Ба ақидаи мутафаккир, ҷомеаи инсонӣ, касбу кор ва ҳунар ба инсон мақоми баланди иҷтимоӣ мебахшад. Ҳамин гуна андешаро мо дар фалсафаи Чин мебинем. Берунӣ дар идомаи андешаҳои худ пешниҳод мекунад, ки одамон метавонанд танҳо якҷоя бо роҳи ёрии ҳамдигарӣ ҷомеа бунёд кунанд. На ҳамаи аъзоёни ҷамъияти башарӣ ба як касб машғул шуда метавонанд, зеро одамон ба маҳсулоти гуногун – дуредгарӣ, дузандагӣ, бофандагӣ, тиббӣ, мактабӣ ва ғайра эҳтиёҷ доранд, бинобар ин одамон бояд касбу кори гуногун дошта бошанд. Фақат якҷоя онҳо ба тамоми душворихо тоб оварда, давлати дорои маданияти баланд, бо ҳақиқат устувор сохта метавонанд. Абурайҳони Берунӣ ҳамчун файласуф ва омӯзгор дар инсон тарбия намудани рӯҳияи ҳамбастагӣ, баробарии иҷтимоӣ, покизагӣ ва рафтори некро вазифаи худ медонист. Умуман, мутафаккир дар осори худ менависад: «Охир, дин касро ба адолат, баробарӣ, торумор кардани беадолатӣ, ки барои худ матлуб аст ва инчунин ба мазлумон ёрӣ расонданро вазифадор мекунад. Аз ин дур нест, ки таърифи он чунин аст: пинҳон коре накунад, ки ошкоро нангин бошад» [3, с.25]. Дар баробари ин мутафаккир талаб мекунад, ки инсон бояд тамоми камбудию нуқсонҳои худро дар худ ошкор намояд, зеро агар ошкор накунад, ҳеҷ гоҳ аз онҳо халос шуда наметавонад. Намояндагони бузурги фалсафаи тоҷик асоси тарбия ва инсонпарвариро дар заминаи маорифу илм қайд мекунанд. Берунӣ инсонро ба парвариши ҳислатҳои баланди ахлоқӣ ташвиқ намуда, боварӣ дорад, ки бо илм, паҳн намудани дониш дар ҷомеа ва меҳнат аз ҷаҳолат ва бенавоӣ халос шудан мумкин аст. «Одам, – менависад ӯ, – метавонад ба худ иҷозат диҳад, ки ҳар як соҳаи илмро танҳо дар ҳолате баҳо диҳад, ки агар ӯ машғул бошад дар амалия ва дар тадқиқот дақиқ» [1, с.43]. Бар асоси ин ҳама гуфтаҳои боло метавон гуфт: Абурайҳони Берунӣ ҳамчун мутафаккири инсонпарвар

инсонро шоистатарин мавҷуди тамоми офаридаҳои Худованд эътироф кардааст.

Мутабаҳҳири донишманд заминаи тарбия ва таълими инсонии оқилро дар тарбияи фарзанд, яъне насли наврас дида, асоси инсонпарвариро дар ғамхорӣ дар бораи мардуми камбағалу бадбахт, хифзи онҳо аз бадбахтиҳо ва дар тарбияи дуруст, таълим ва ислоҳи руҳи инсон мешуморид. Мақсади дар пеш гузоштани ӯ ба меҳнат ва саъю кушиши ғайрати илмӣ ба даст меояд.

Худи дониш гирифтани ӯ меҳнати бисёри амали мешуморад, ки қувват, вақт ва сабру тоқатро талаб мекунад. Ва баъд дар идома меғӯяд, ки мардум неъматҳои қувваи хофизаро ба таври гуногун доранд, «ба баъзе одамон аз он ато шудааст, баъзеи дигар маҳруманд, аз ин ру охиринҳо шояд танҳо бо саъю кӯшиши шахси ва омӯзиши пуршиддат ба ҳадди ин базӯр расида тавонанд. Дониш, ба қавли Берунӣ, одамоли олиҷаноб мегардонад, уро меҳрубон ва бомулоҳиза мегардонад. Барои Берунӣ «ғайр аз покии дониш» ҷизе нест.

Намояндагони бузурги фалсафаи тоҷик асоси тарбия ва инсонпарвариро дар заминаи маорифу илм қайд мекунанд. Берунӣ инсонро ба парвариши ҳислатҳои баланди ахлоқӣ таълим намуда, боварӣ дорад, ки бо илм, паҳн намудани дониш дар ҷомеа ва меҳнат аз ҷаҳолат ва бенавоӣ ҳалос шудан мумкин аст.

Боби сеюм «**Нақши ақидаҳои фалсафӣ – ахлоқии Абурайҳони Берунӣ дар таълиму таълим, ҷаҳони маънавии наҷрасони ҷаҳон**» номгузори шудааст ва дар ин ҷо ҷойгоҳи фазилатҳои ахлоқӣ дар низомии ахлоқии Абурайҳони Берунӣ, аҳамияти этикаи Абурайҳони Берунӣ барои замон ҳозира мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор гирифтааст.

Зербоби якуми боби сеюм ба таҳлил ва баррасии масъалаи «**Фазилатҳои ахлоқӣ дар низомии ахлоқии мутафаккир**» бахшида шудааст. Омӯзиш ва пажӯҳиши осори Берунӣ бузург нишон медиҳад, ки мутафаккир сарчашмаи ҳама аъмоли наҷиб ва ҳама зиштҳои наҷиб инсонро дар муборизаи оштинапазирӣ нафс (ҳавасҳо, лаззатҳо ва

хавасҳо) ва ақл дидааст. Аз ин лиҳоз категорияҳои асосии ахлоқ дар таълимоти ахлоқии Абурайҳони Берунӣ ба ду ғурӯҳ ҷудо мешаванд:

Категорияи якум: – ин мафҳуми умумии рафтори шоиста аст; мурувват, саховатмандӣ, баробарӣ, ростқавлӣ, меҳрубонӣ, некӣ, адолат, покдоманӣ, боодобӣ, бегуноҳӣ, саховатмандӣ, хайрхоҳӣ, раҳмдилӣ, адолат, сабру таҳаммул, хоксорӣ ва ғ.;

Категорияи дуюм: Ин мафҳуми умумии рафтори манфӣ аст; бадӣ, хиёнат, зуроварӣ, азоб, зулм, ситам, майпарастӣ, ғурур, ҳасад, бухл, адоват, душманӣ, ҳашм, кина, дурӯғ, тамаъ, пурхӯрӣ, қасди бад, нияти бад ва ғ. Категорияи некӣ дар низомии ахлоқии Берунӣ бо ақл ва эҳсосоти ботинии инсон робитаи зич дорад. Мутафаккир кушиш мекунад, ки масъалаҳои иҷтимоию сиёсӣ замони худро аз мавқеи талаботи зарурии моҳияти берунию ботинии инсон бо истифода аз рафтори нек ва наҷиби одамон ҳал намояд. Ба андешаи Абурайҳони Берунӣ, бо чунин рафтор ҷомеа метавонад обод, сарватманд ва адолатпарвар гардад.

Ҳақиқат, ба ақидаи мутафаккир, ин аст, ки танҳо мардони хирад ахлоқӣ нек доранд ва аз дигар одамон низ ҳамин ахлоқро талаб мекунанд. Ҳакимон чун донишмандони комил мардумро ба саъю кушиш ба манфиати умум даъват мекунанд. Аммо онҳое, ки роҳи зуроварӣ, зулму ситам ва сиёсати ифлосро пеш гирифтаанд, ба панду насихати хирадмандон гуш намедиҳанд ва безътиной мекунанд. Мутафаккир чунин мешуморад, ки агар мардум, аз он ҷумла хирадмандону муъминон, рафтору ахлоқӣ хешро такмил диҳанд, барои ислоҳ ва поксозии нафс талош кунанд, илму донишро аз худ кунанд, метавонанд аз азобу ғазаби иҷтимоӣ ва ахлоқӣ раҳой ёфта, ба дигарон бади нахоҳанд кард, одамони обруманду бо эҳтиром мешаванд, ва ҳокимияти онҳо мустаҳкам аминтар мегардад. Абурайҳони Берунӣ ҷонибдори покии ботинии инсон буд ва меҳост ҷомеаро дар ҳамин рӯҳия тарбия намояд. Ороиши беруна аҳамият надорад, пеш аз ҳама, шумо бояд барои равшании ботинӣ кӯшиш кунед. Мутафаккир муътақид аст,

ки бегуноҳӣ ва зебоии зоҳирӣ ва ботиниро тавассути рушди илму фарҳанг ба даст овардан мумкин аст. Агар инсонро торикӣ ва аблахӣ ҳукмронӣ кунад, пас ин гуна шахс нопок ва зишт аст. Берунӣ, ин гуфтаҳоро муҳокима намуда, васила ва роҳи асосии расидан ба бегуноҳӣ ва покизагиро, дар ба даст овардани дониш ва ташкили зиндагӣ аз рӯи ин донишҳо донистааст. Илова бар ин, ба андешаи мутафаккир, инсон дар рафтори худ ба покии комил ва тартиботи нек дар он сурат ноил мегардад, ки агар иродаи устувор дошта бошад, ки бо ёрии он рафтор ва нафси худро идора карда метавонад. Тарбияи иродаи қавӣ, ба гуфтаи Берунӣ, ба инсон ва шогирд кумак мекунад, ки тадриҷан ҳама мушқилот ва одатҳои нопокро паси сар кунанд ва ба ҷои онҳо одатҳои оқилона пайдо кунанд.

Категорияи адолат бо ақидаҳои иҷтимоию сиёсии Абурайҳони Берунӣ саҳт алоқаманд аст, ӯ адолатро яке аз аломатҳои асосии муваффақият ва сарват мешуморад. Устуворӣ ва субот дар як давлат ба қонунҳои адолати он, аз ҷумла қанорагирӣ аз бесуботӣ, мухолифону душманон ва эҳтиром нисбат ба онҳо вобаста аст. Дар ҳузури мутафаккири бузург категорияи адолат аҳамияти ахлоқӣ ва сиёсӣ пайдо мекунад. Берунӣ чунин мешуморад, ки бо меъёрҳои адолат на танҳо муносибатҳои байни одамон муайян карда мешаванд, балки муваффақиятҳо ва бартариҳои тартиботи иҷтимоӣ, хусусан аз он ки, ҷӣ тавр адолат дар давлат ва амали мансабдорону одамони бой риоя мешавад, вобастааст рушди тамоми ҷомеа ва ҳар як шахс дар алоҳидагӣ.

Дар андешаҳои ахлоқии Берунӣ ахлоқи нек бо рафтори нопок равшан муқобил гузошта мешаванд. Дар ахлоқи нек адолат ҳукмрон аст ва дар ахлоқи нопок беадолатӣ ҳукмфармост. Адолат аз ҳама ниятҳои нек зеботарин аст, ва беадолатӣ бадтарин ахлоқи нопок аст. Адолат нишонаи асосии пайдории давлат буда, беадолативу бадкорӣ унсурҳои асосии харобии давлат аст. Устувории давлат ба қонунҳои одилонаи ҳокимон ва рафтори неки мансабдорони сарватманд, яъне аз дараҷаи адолати онҳо вобаста аст.

Аз ин рӯ, Берунӣ ба ҳокимон чунин пешниҳод менамояд:

а) дар қудрати давлатӣ аз заъифӣ ҳазар кунед;

б) аз нобудшавӣ ҳазар кунед;

в) аз рақибон ва душманон ҳазар кунед;

г) нисбат ба рақибон ва душманон эҳтиром зоҳир намудан;

д) «Дастур ба ҳокимон» («Роҳнамои адолат»), ки олимон барои истифода дар тиҷорат навиштаанд.

Ба ақидаи Берунӣ мавҷудияти қонунҳои одилона дар давлат, майли афроди дигарро ба сиёсат ва мавқеи ҳокимони одилона таваҷҷуҳ намуда, ҳамзамон сабаби таҳкими қудрати давлатӣ мегардад. Асари «Дастур ба адл» («Насихат ба ҳокимон») мардум ва ҳокимонро ба некиву накукорӣ, хайрхоҳиву эҳтиром, марҳамату шафқат даъват мекунад. Ба ақидаи Берунӣ танҳо адолат ба пойдор гардидани тартибот дар ҷомеа мусоидат мекунад, дустию ваҳдати байни одамонро мустаҳкам менамояд. Ҳамин тавр, адолат барои Берунӣ на танҳо категорияи ахлоқӣ, балки категорияи сиёсӣ иҷтимоӣ низ мебошад, зеро бо ёрии он ҳаёти иҷтимоӣ баҳо дода мешавад. Берунӣ дар асоси гуфтаҳои боло ба аҳамияти иҷтимоии категорияи адолат таваҷҷӯҳи хоса медиҳад, зеро ба андешаи ӯ адолат муносибатҳои инсониро дар ҷомеа ба тартиб (низом) мебарорад. Хирад ва адолат ҳамеша ҳамдигарро меҷуянд, муттаҳид шуда, қаҳру ғазаб, дилхароши ва зурварӣ, маҷбурӣ, зулм ва беадолатиро фуру мешинонанд. Ин аст, ки одами оқилу одил гаравғони хашму ғазаб нахоҳад шуд, балки баръакс, тамоми қору ғайолияташ зери таъсир ва раҳнамоии ақл сурат мегирад. Чунин одам, ҳоҳ шахрванди оддӣ, ҳоҳ ҳоким ва ҳоҳ шоҳи маҳаллӣ бошад, ба мақсади худ мерасад ва орзуяш ҷомаи амал мекушад.

Дар эҷодиёти Берунӣ ақидаҳои ахлоқӣ – иҷтимоӣ ва фалсафӣ бо ҳам зич алоқаманданд. Дар ин бобат таваҷҷӯҳи ӯ ба масъалаҳои зерин нигаронида шудааст: рафтори неки инсонӣ, дар одам тарбия кардани майлу хоҳиши қори нек, эҳтироми инсон ҳамчун офаридаи олии ҳудованд, масъалаи

озодии инсон. Берунӣ ҳамаи ин масъалаҳоро дар робита бо фалсафа, ҷомеа ва сиёсат баррасӣ мекунад. Таълимоти инсонии комил мағзи тиллоии таълимоти ахлоқии мутафаккиро ташкил медиҳад.

Зербоби дуоми боби сеюм омӯзиш ва таҳлили масъалаи **«Аҳамияти андешаҳои ахлоқи Абурайҳони Берунӣ барои замони муосир»** – ро дар бар мегирад. Назарияҳо ва қоидаҳои таълимоти ахлоқии файласуфони Шарқ аз таълимоти Ғарб дар бораи фазилат ва адолат, дар бораи ҷомеаи шахрвандӣ ва инкишофи он аз бисёр ҷиҳат пеш гузашта, пурратар гардиданд. Таълимот ва осори мутафаккирон, шоирону насрнависони Шарқ ба таърихи тамаддуни башар ҳамчун намунаи инсондустии ҳақиқӣ ва дар шароити зулми асримиёнагӣ нақши калон бозида, сарчашмаҳои ахлоқу одоби олӣ мебошанд. Гуногунрангии фикрӣ ва доираи васеи шавқи илмӣи Абурайҳони Берунӣ дар соҳаҳои мухталифи илми асримиёнагӣ, ба таври равшан дар асари машҳури ӯ «Китоб ас – Сайдана фи-тиб» ва бахусус дар «Маъданшиносӣ» таҷассум ёфтааст. Дар ин асари муфассал, мутафаккир на танҳо иттилооти илмӣ, балки мушоҳидаҳо, хотироти шахсӣ, маълумоти этнографӣ ва муҳокимаҳои ахлоқӣ – ҷамъиятиро ҷамъоварӣ намуда, заминаи муҳими маърифатӣ ва фалсафиро барои наслҳои минбаъда гузоштааст. Мавқеи мутафаккир дар нисбати масоили ахлоқӣ на танҳо дар қолаби таълимоти динӣ маҳдуд намешавад, балки ба таври васеъ бо масоили иҷтимоӣ, сиёсӣ ва фарҳангӣ пайванд меҳӯрад. Аҳамияти осори Берунӣ ва вазифаҳои ахлоқиро муайян намуда, дар маҷмӯъ чунин гуфтан мумкин аст, ки аз ҷиҳати назарияҳои ибтидоии худ, услуб ва баёни онҳо дар осори Берунӣ ҳамто надоранд « аз ҷиҳати ҳақиқат ва поквичдонӣ дар тадқиқоти илмӣ, давомдиҳандагони кори вай ва ё тақлидкунандагони ӯ ёфт нашуд» [2, с.50]. Ақидаи Берунӣ ин аст, ки ӯ вазифаҳои асосии илми ахлоқро дар тарбияи руҳи насли наврас медонист. Ҳамин тавр, Берунӣ бо далелу эътиқодаш меҳост, ки иллату бемориҳои инсонро дармон кунад ва бо кумаки

тарбияи ахлокии худ вай сидқан кушиши беҳбудии хислат ва ахлоқи инсониро намуд.

Абурайҳони Берунӣ дар таҳлили руҳи инсон ва ақидаҳои ахлокии худ, ҷойгоҳи ақро чун унсури марказии инсоншиносӣ таъкид мекунад. Ба андешаи ӯ, маҳз ақл он неруест, ки инсонро аз ҳайвонот фарқ мекунад ва ӯро ба мартабаи баланди инсонӣ мерасонад. Мутафаккир ақро неъматӣ азим ва ҳадяи Илоҳӣ медонад, ки ба воситаи он башар имкони дарки ҷаҳон, фаҳмиши қонунҳои табиат, офариниш ва шинохти арзишҳои маънавӣ ва ахлоқиро пайдо мекунад. Тибқи фаҳмиши ӯ, ақл дар табиати инсон реша дошта, омили асосии шинохт, муқаррарсозии қонун ва ахлоқ, ташкилдихандаи низоми иҷтимоӣ ва роҳнамо ба тараққиёти ҷомеа маҳсуб мешавад. Берунӣ дар идомаи ақидаҳои худ мӯътакид аст, ки ақл ҳамеша сарвар аст, на тобест, мо бояд дар ҳама амал ба он ру оварем. Модоме, ки қудрату шаъну эътибор, аҳамият ва бузургии хирад чунин аст, мо бояд онро дар чунин мақоми баланд гузорем ва нигоҳ дорем ва дараҷаи аҳамияти онро кам накунем ва ба ҳар ваҷҳ қозии айбдоркуни он нашавем.

Танҳо дар сурати тарбияи нафс ва тобеияти он ба ақл, мардум метавонанд ба камолот ноил шаванд ва он гоҳ фазилят, инсоф, адолат, покиву покдоманӣ, ҳақиқат ва ҳақиқатдустӣ, мардонагӣ ва наҷибият дар ҷомеаи голиб хоҳад шуд. Бо итминон метавон гуфт, ки бо вучуди амали нашудан, маҳдудиятҳои илмӣ ва камбудии зиёди дигар, низоми ахлоқии Абурайҳони Берунӣ ба мо ҷанбаҳои мусбати зиёде медиҳад, ки дар шароити ҷомеаи тоҷик басо мувофиқанд, гарчанде ки ин низоми ахлоқӣ ба амалияи сиёсии замони Берунӣ мувофиқат мекард, ба он нигоҳ накарда, тамоми назарияҳои онро дар ҳаёти имруза истифода бурдан мумкин аст. Берунӣ дар бораи камбудии рафтори одамони гуногун ва роҳҳои ислоҳи онҳо дар мероси ахлоқии худ мисолҳои зиёде овардааст, ки дар ҳаёти муосир қобили қабул аст. Бисёре аз андешаҳои ӯ ҳамчун манбаи эҳёи ахлоқӣ барои шахсони мушаххас хизмат карда метавонанд. Ба назарияи ахлоқии Берунӣ аз нуқтаи назари

воқеияти муосир баҳои якхела додан ғайриимкон аст. Вай аз як тараф қувваи тавоноии танқидии иҷтимоӣ дошта бошад, аз тарафи дигар, таҳлили ғояҳои ахлоқии он моро ба зинаҳои баланди маданияти ахлоқӣ водор мекунад. Яке аз унсурҳои замони гузашта, ки мо интихоб мекунем, таҷрибаи бебаҳои ахлоқии маънавии он дарсҳои гузашта аст, ки ба мо имкони дарк кардани қолабҳои мураккаби ҷомеаро, дар дараҷаи озода то рушди падидаҳои маънавӣ медиҳад. Дар ин самт мероси афкори ахлоқии пешқадами халқи тоҷик, аз ҷумла таълимоти нотақрори бузургвор Абурайҳон Муҳаммад ибни Аҳмади Берунӣ, таҷрибаи ҷустуҷӯи арзишҳои ахлоқӣ, анъанаҳо, иштибоҳ ва андешаҳои онҳо як қабати таърихӣ ин самтро ифода мекунад ва гузашта аз ин, ки давомнокии он ба шуури ахлоқии ҷамъиятии муосир, худшиносӣ, назарияи ахлоқии илмӣ, амалияи ахлоқӣ имкон медиҳад, ки мазмун, пайдоиш, роҳ ва тамоюлҳои инкишофи минбаъдаи ҳудро дар асос ва заминаи осору эътиқодҳои ахлоқиро тарбиявӣ аз ҳамватанони бузурги мо муайян намояд, ки дар ибтидои асрҳои миёна ва асрҳои миёна зиндагӣ ва кор кардаанд.

ХУЛОСА

Мутобиқи таҳлил ва баррасии андешаҳои ахлоқии Абурайҳони Берунӣ, метавон ба натиҷае омад, ки ӯ дар ташаккули таърихӣ афкори ахлоқии инсоният саҳми бузург гузоштааст. Дар таҳқиқи масъалаҳои асосии илми ахлоқ, вай берун аз ҷаҳорҷӯби мазҳаби расмии ислом андешаронӣ намуда, талош кардааст як навъи «ахлоқи хирадгароёна» – ро таҳия намояд, ки ба воқеияти амалӣ ва зиндагии рӯзмарраи инсон асос ёфтааст. Таълимоти ахлоқии Берунӣ пеш аз ҳама илме дар бораи адолат, ростӣ, хирад, лаззат ва рӯҳ аст, ки онҳо ҳамчун арзишҳои олии асосии зиндагии инсонӣ пазируфта шудаанд. [1-М]

Ахлоқи Абурайҳони Берунӣ анъанаҳои фалсафии замони қадимро идома дод. Мутафаккир ба таълимоти ахлоқии юнониёни қадим дар бораи инсон ҳамчун мавҷудоти оқил ва иҷтимоӣ таъя мекард. [5-М]

Донишманд ва мутабахҳири бузурги Шарк Абурайҳони Берунӣ бо эҷоди асарҳои фалсафӣ,

ситорашиносӣ, кайҳоншиносӣ, ҳандаса, риёзӣ, ҷуғрофӣ, заминшиносӣ ва ғайра ҳануз дар асри XI шуҳрати ҷаҳонӣ пайдо карда буд, ки осори ӯ ба забонҳои халқҳои Аврупо тарҷума карда шуда буданд ва онҳоро дар амал васеъ истифода мебурданд. [2-М]

Аммо баъзе хусусиятҳои хоси фалсафа ва ахлоқи Абурайҳони Берунӣ то ҳол барои донишмандон пушидаанд, зеро афкори фалсафию ахлоқи ӯ то ҳол танҳо дар пораҳои ҷудогонаи осораи боқӣ монда асту ҳалос.

Таҳлилу муқоисаи омилҳои иҷтимоӣ, сиёсӣ, таърихӣ ва фарҳангии, ки заминаи шаклгирии ҷаҳонбинии Абурайҳони Берунӣро ташкил додаанд, гувоҳӣ медиҳанд, ки ӯ дар таълифи осораи васеъ аз тамоми манбаъҳои дастрас истифода бурдааст. Берунӣ дар давраи умр ба сарбурд, ки илму фарҳанги исломӣ ба авҷи камол расида, муҳити мусоиди рушду густариши донишро фароҳам оварда буд. Дар ин давра осори зиёди илмӣ аз забонҳои юнонӣ, сурёӣ, паҳлавӣ ва санскрит ба арабӣ ва форсӣ тарҷума шуда, муҳити илмиро бо маърифати гуногунбӯй ғанӣ гардонида буданд. [4-М]

Мутахассисон дар омӯзиши осори Берунӣ таъкид мекунанд, ки ӯ на танҳо бо андешаҳои файласуфону донишмандони асрҳои гузашта шинос буд, балки онҳоро бо маҳорат ва рӯйкарди таҳлилӣ дар қорҳои худ татбиқ намудааст. Тавре муҳаққиқи эронӣ Маҳдӣ Муҳаққиқ ишора мекунад, Берунӣ осору андешаҳои дахҳо олимони, аз ҷумла Гален, Ҳиппократ, Ибни Саробиюн, Табарӣ, Руфас, Ибни Масавия, Шомун, Арибоис, Архечон, Ҷорҷ, Булис, Фелгургус, Александр, Исҳоқ, Ибни Алҷалоча, Кинди, Ҳунайн, Темовс, Бадегурис, Салмавӣ, Ибни Батрик ва дигаронро ба таври муфассал шарҳ ва истифода намудааст.

Аз ин рӯ, равшан аст, ки дар равиши таълиф, ӯ на танҳо ба осори мутафаккирони исломӣ, балки ба мероси илми дину мазҳабҳои гуногун – ислом, насрония, яҳудия, зардуштия ва Ҳиндуия – муроҷиат карда, ҷаҳонбинии мукаммали шахсии худро ба миён овардааст. Дар андешаҳои ӯ таъсири равиҳо ва мактабҳои фалсафии чун

зардуштгарой, эпикургарой, монавия, муътазила, кадария, навафлотуния, маздакия, ашъария ва фалсафаи табиини Юнони қадим ба таври равшан эҳсос мешавад.

Ба шакли дигар, диди фалсафӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ ва ахлоқии Берунӣ таҳти таъсири андешаҳои мутафаккирони пеш аз ӯ шакл гирифта, аммо ҳамзамон бо нигариши танқидӣ ва ислоҳкорона такмил ёфтааст. Вай сарчашмаҳоро на танҳо истифода мекард, балки норасоиву ихтилофоти онҳоро бо биниши интиқодӣ арзёбӣ намуда, дар рӯйкарди худ таҷдиди назар менамуд. **[4-М]**

Яке аз сарчашмаҳои арзишманд барои дарки ҳаёт ва фаъолияти илмии Абурайҳони Берунӣ асари машҳури Ибни Надим – «Ал-Феҳраст» ба шумор меравад. Ҳамчунин, маълумоти муайян дар бораи воқеаҳои шахсии зиндагии ӯро метавон аз рисолаҳо ва навиштаҷоти ҳуди мутафаккир ба даст овард, ки дар онҳо рӯйдодҳои муҳим ва ҳодисаҳои ҷавулодаи рӯзгори ҳешро ба риштаи таҳрир кашидааст.

Таҳлили манобеи таърихӣ шаҳодат медиҳад, ки Берунӣ доираи васеи масъалаҳоро – аз ҷумла, фалсафа, тиб, маърифати илоҳӣ, ахлоқ, ситорашиносӣ, физика ва кимия – мавриди баррасӣ ва таҳқиқ қарор дода, дар ин самтҳо осори зиёде офаридааст. Бо вучуди ин, танҳо баҳши нисбатан хурди осори ӯ то имрӯз боқӣ монда, тибқи маълумоти манбаъҳои алоҳида, танҳо 26 номгӯӣ аз асарҳои ӯ дар даст аст, ки байни онҳо китобҳои «Ҳиндустон» ва «Ёдгори наслҳои гузашта» ба таври комил ҳифз шудаанд. Бисёре аз навиштаҳои дигари ӯ, ки дар замони худ баҳсбарангез буданд ва воқуниши шадиди муҳолифони ақидатии ӯро ба бор оварда буданд, мавриди сӯзондан қарор гирифтаанд ва ҳуди мутафаккир ба гунаҳгорӣ дар ширк муттаҳам гаштааст. **[2-М]**

Таҳлили диди фалсафӣ ва ахлоқии Берунӣ нишон медиҳад, ки масъалаи ҳастӣ дар низоми тафаккури ӯ ҳамрадиқ бо таълимоти фалсафии Юнони бостон баррасӣ шудааст. Дар масъалаи вучуд ва ҷаҳонбинии умумӣ, ӯ равиши возеҳан материалистӣ дорад. Аз ин ҷост, ки баъзе файласуфони рӯҳмеҳвар, ба монанди Абуҳотами Розӣ,

Носири Хусрав, қозӣ Саъдии Андалусӣ, Алӣ ибни Муҳаммади Ҷурҷонӣ ва дигарон талош варзиданд, ки дидгоҳҳои ӯро рад намоянд. [5-М]

Аммо равшан аст, ки ҷаҳонбинии Берунӣ мутлақ набуда, дар худ баъзе ихтилофҳои ботиниро низ таҷассум мекунад. Аз ҷумла:

1. Файласуф дар баробари модда ва шаклҳои зуҳури он – вақт, фазо ва ҳаракат – рӯхро низ ҷавҳари қадим ва ҷовид доништа, бар он таъкид мекунад, ки рӯҳ бо вучуди мавҷудияти мустақили назариявӣ, бидуни пайвастигӣ бо ҷисми инсон наметавонад вучуд дошта бошад.

2. Ё Худоро ҳамчун офаридгори мутлақи ҳама мавҷудот инкор мекунад, вале Ҳастиро ҳамчун як ҷавҳари беғоз ва абадӣ мепазирад. Ба ақидаи ӯ, Худо бештар нақши кумаккунанда барои рӯҳ дар пайванди он бо моддаро мебозад ва дар мавридҳои Худоро бо қонуниятҳои табиат ҳамсон медонад.

3. Бо вучуди муносибати интиқодӣ нисбат ба дин, Берунӣ аз манобеи иҷтимоӣ ва идеологии динӣ дар таҳлили худ истифода мебарад. Ё бар ин назар аст, ки имони мардум ба дин ва итоат ба рӯҳониён як одати решадор аст. Дар андешаи ӯ, пайдоиши дин на аз рӯи илҳом, балки натиҷаи фиреб, ҳила, нодонӣ ва камоғохии омма мебошад. [7-М]

Он чи ки зикр шуд, ба ҳеҷ ваҷҳ арзиш ва аҳамияти таърихӣ андешаҳои ахлоқиву фалсафии Абурайҳони Беруниро коста намекунад, зеро ӯ дар ташаккули озодандешӣ илмӣ дар Шарқ ва ҳатто дар Аврупо саҳми бузург дорад. Гарчанде дар андешаҳои ӯ бархе ихтилофоти ботинӣ ба назар мерасанд – масалан, дар баъзе мавридҳо ақлу ҳисро зинаҳои муҳими шиноخت доништа, назари материалистӣ иброз мекунад, вале дар мавқеи дигар ақлро атои Илоҳӣ хонда, ба равиҳои идеалистӣ мегарояд.

Берунӣ инсонро олитарин махлуқ ва ҷонишини Худо дар рӯи замин медонад. Мавқеи инсон ва инсонгарой, ки бо арзишҳои динӣ пайванд ёфтааст, дар маркази таълимоти

ахлоқии ӯ қарор дорад. Ӯ инсонро болотар аз ҳама махлуқот мешуморад. [8-М]

Таҳлили осори ӯ нишон медиҳад, ки мутафаккир сарчашмаи рафторҳои нек ва бадро дар муборизаи нафс ва ақл мебинад. Ҳамаи мафҳумҳои ахлоқӣ дар андешаи ӯ ба ду гурӯҳ чудо мешаванд:

1. хислатҳои неку писандида;
2. хислатҳои манфӣ ва зишт.

Маъмултарин асарҳои Берунӣ – «Осор- ул- боқия», «Китоб – ут – таҳдид» ва «Таҳқиқ ма лил – Ҳинд» – ба баррасии ҳамин масъала, махсусан таҳлили сифатҳои манфии рӯх, баҳшида шудаанд.

Файласуф таъкид мекунад, ки танҳо ахлоқи нек асоси хушбахтӣ ва қамоли инсон аст. Ӯ пайваста инсонро ба риояи қоидаҳои ахлоқ ва ҳамзистии ҷамъиятӣ даъват менамояд. Ба ақидаи ӯ, ҳаёти шоиста ва эҳсоси хушбахтӣ танҳо натиҷаи амалҳои неки шахс аст.

Берунӣ бо таҳлили муҳтавиёни манфии шахсият, онҳоро бо арзишҳои ахлоқии инсонӣ муқоиса карда, бо мисолҳои воқеӣ ҳулосаҳои ахлоқии худро собит месозад.

Мутафаккир дар таҳлили хислатҳои манфии инсонӣ диққатро ба натиҷаҳои номатлуби онҳо равона месозад ва таъкид мекунад, ки афрод набояд рафторҳои номатлуби ҷомеаро намуна қарор диҳанд. Баръакс, онҳо бояд аз таҷрибаи зиндагӣ ибрат гиранд ва рафторашонро бо хирад ва ақли солим танзим намоянд. [4-М]

Ҳамаи мафҳумҳои ахлоқӣ дар осори Берунӣ ба таври муфасссал дар доираи се асоси калидӣ – ақл, рух ва нафс – таҳлил шудаанд. Ба ақидаи ӯ, вазифаи муҳими ахлоқ аз ислоҳи рафтори инсон ба самти неки иборат аст. Ин амр бо кӯмаки дониш ва маърифат сурат мегирад, ки бояд нафси саркашро тобеи ақл гардонад. Танҳо дар чунин ҳолат руҳи бохирад ташаққул меёбад ва сифатҳои нек дар инсон устувор мешаванд. [9-М]

Пандҳои ахлоқии Абурайҳони Берунӣ то ҳол аҳамияти худро гум накардаанд. Таълимоти ӯ метавонад ҳамчун воситаи муассири тарбияи насли нав ва тамоми ҷомеа

истифода гардад. Гарчанде ки мо дар асри XXI зиндагӣ дорем ва аз муҳити асримиёнагӣ ба кулӣ фарқ мекунем, аммо масоили марбут ба нафси инсон ва идоракунии он тавассути ақл то ҳол муҳим боқӣ мондаанд. Омӯхтани усулҳое, ки Берунӣ барои тарбияи ахлоқӣ ва шаклгирии хислатҳои нек пешниҳод намудааст, имрӯз низ метавонад самаранок истифода шавад. [9-М]; [10-М]

Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот

Дар асоси таҳлил ва хулосаҳои баровардашуда оид ба истифодаи амалии натиҷаҳо тавсияҳои зерин пешниҳод карда мешаванд:

1. Имрӯз маврид ба ёдоварист, ки дар раванди ҷаҳонишавӣ худмуайянкунии миллати тоҷикон дар арсаи байналхалқӣ бе омӯзиши густурдаи мероси бойи маънавӣ ва моддӣ мутафаккирони бузурги асрҳои миёнаи тоҷик имконнопазир аст. Ҳавасҳои геополитикӣ ва воситаҳои технологӣ мавҷудияти ахлоқӣ ва маънавии одамо зеро суол мегузоранд. Ҷомеаи ҷаҳонӣ бояд тафаккури дурусти ҷавонро инкишоф ва тараққӣ дода, муҳимтарин пояҳои маънавию ахлоқии ҳаёти ҷамъиятиро аз таназзул наҷот диҳад. Зарурати омӯзиши бахши амалии таърихи фалсафаи тоҷик бозсозии ботинии ахлоқӣ ва маънавии одам бо хислатҳои олии арзишманд мебошад, ки барои худшиносии ахлоқӣ ва ҷустуҷӯҳои маънавии инсон муҳим арзёбӣ мегардад. Яъне ахлоқе, ки дар он масъалаҳо ва тарғиби анъанаҳои миллии рӯзгор пурра баррасӣ мешаванд ва ҳамзамон аҳамияти назарияи фалсафие, ки инсонро дарк мекунад дар тамоми ҷанбаҳо баръало эҳсос мешаванд. Тамоюли ҷаҳонишавӣ, ки фарҳанг, ахлоқ ва маънавиёти ҷомеаҳо дар заифию бузургӣ имтиҳон мекунад, дар ин замина маводи таҳқиқоти барои густариши фарҳангу ахлоқи миллии ҳамчун посух ба паёмадҳои манфии ҷаҳонишавӣ хизмат менамояд.

2. Масъалаи тарбияи ахлоқии ҷавонон дар рӯзҳои мо махсусияти тезу тунд ва рӯзмарра гирифтаанд. Дар рисола сухан дар бораи назарияҳои барпошавии шахсияти комил, имкониятҳои ҳақиқии тараққиёти ҳамбаста, ташаккули

ақидаҳои сиёсӣ-иҷтимоӣ, идеалҳои ахлоқӣ ва зебоии ҷавонон меравад. Вобаста ба ин, муқаррарот, ҳулоса ва тавсияҳои рисолаи таҳқиқотӣ барои ташаккул ва шакл гирифтани сифатҳои ахлоқию фарҳангии ҷавонони тоҷик муфид буда, истифодаи онҳо дар таҳияи роҳнамо ва барномаҳои ахлоқӣ аз аҳамият ҳолӣ нест.

3. Бо баррасии ҷаҳонбинии Абурайҳони Берунӣ ва осори ӯ метавон гуфт, ки андешаҳои фалсафӣ, динӣ, иҷтимоӣ ва ахлоқии ӯ дар заминаи сарчашмаҳои маъруфи фалсафӣ, динӣ ва адабии гузашта, зери таъсири шароити иҷтимоӣ-сиёсӣ ва ақидаҳои файласуфон ва илоҳиётшиносони замони худ ташаккул ёфтаанд. Аз асри XI мероси Берунӣ аз худ карда мешавад. Таҳқиқи осори ӯро олимони аврупоӣ аз миёнаҳои асри 19 аз тарҷумаи порчаҳои «Ҳиндустон»-и ӯ оғоз карданд. Вай фаҳмиши фалсафии худро дар бораи ҷаҳон ба ташаккули асосҳои маънавии башарият, ба ташаккули сифатҳои баланди ахлоқӣ дар шахс ва ҷамъият татбиқ кардааст.

Берунӣ мутобиқи ҷаҳонбини худ ба дарки ботинии ҷаҳон кӯшиш мекунад, ки олами моддиро амиқ омӯзад, дар ҳоле, ки вай ба тавҳид ва пеш аз ҳама ба Қуръон муроҷиат мекунад.

4. Инсондӯстӣ асоси афкори фалсафӣ ахлоқии Абурайҳони Берунӣро ташкил медиҳад. Вай тамоми масъалаҳои фалсафӣ ва ахлоқиро дар алоқамандии зич бо масъалаҳои инсондӯстӣ таҳқиқ кардааст. Дар системаи ақидаҳои ахлоқии ӯ инсон ҳамчун мавҷудоти асосӣ ва бузургтарин эътироф шудааст. Берунӣ ба мақом ва нуфузи инсон баҳои баланд дода, ӯро новобаста аз пайдоиши иҷтимоӣ ва мавқеи ӯ дар ҷомеа беҳтарин ва волотарин офаридаҳои табиӣ эътироф менамояд. Абурайҳони Берунӣ ҳамчун инсонпарвари ҳақиқӣ ҳамеша дар бораи камбағалон ғамхорӣ мекард, барои ӯ ҳеҷ тафовут дар ранги пӯст, марзу буми миллий, қабилавӣ, динӣ ва наҷодӣ вучуд надошт.

5. Мутафаккир сарчашмаи ҳама аъмоли наҷиб ва ҳама зиштиҳои нафрати инсонро дар муборизаи оштинопазири нафс (ҳавасҳо, лаззатҳо ва ҳавасҳо) ва ақл дидааст. Категорияҳои асосии ахлоқ дар таълимоти ахлоқии

Абурайхони Берунӣ ба ду гурӯҳ чудо мешаванд, ки категорияи якум - ин мафҳуми умумии рафтори шоиста аст ва категорияи дуум - ин мафҳуми умумии рафтори манфӣ аст

6. Бо итминон метавон гуфт, ки бо вучуди амали нашудан, маҳдудиятҳои илмӣ ва камбудии зиёди дигар, низоми ахлоқии Абурайхони Берунӣ ба мо ҷанбаҳои мусбати зиёде медиҳад, ки дар шароити ҷомеаи тоҷик басо мувофиқанд, гарчанде ки ин низоми ахлоқи ба амалияи сиёсии замони Берунӣ мувофиқат мекард, ба он нигоҳ накарда, тамоми назарияҳои онро дар ҳаёти имруза истифода бурдан мумкин аст.

РҶҲАТИ ИНТИШОРОТИ ИЛМӢИ ДОВТАЛАБИ ДАРАҶАИ ИЛМӢ

**І. Мақолаҳои илмие, ки дар маҷаллаҳои
тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди**

Президенти ҷумҳурии Тоҷикистон ҷоп шудаанд:

[1-М] Мирзоев, С.С. Бируни и его Ал-осор-ул-бокия как этико-этническое сочинение [Текст] / С.С. Мирзоев // Вестник Таджикского национального университета. – Душанбе, 2021. – №4. – С.109-116.

[2-М] Мирзоев, С.С. Ақидаҳои умдаи Абурайхони Берунӣ [Матн] / С.С. Мирзоев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе, 2021. – №5. – С.266-278.

[3-М] Мирзоев, С.С. Социально-этические взгляды Абурайхана Беруни [Текст] / С.С. Мирзоев // Вестник Таджикского национального университета. – Душанбе, 2023. – №1. – С.178-184.

[4-М] Мирзоев, С.С. Влияние социально-политических преобразований VII-IX веков на мировоззрение Абурайхана Беруни [Текст] / С.С. Мирзоев // Вестник Таджикского национального университета. – Душанбе, 2023. – №12. – С.169-181.

[5-М] Мирзоев, С.С. К вопросу об этико-философских взглядах Абурайхана Беруни [Текст] / А.А. Шамолов, С.С.

Мирзоев // Вестник Таджикского национального университета. – Душанбе, 2024. – №5. – С.153-164.

Маводи конфронсҳо, фишурдаҳо ва маърузаҳо

[6-М] Мирзоев, С.С. Труд как моральный фактор [Матн] / С.С. Мирзоев // Маводи конфронси илмӣ-назариявии вилоятӣ «Нақши соҳаи сайёҳӣ ва ҳунароҳои мардумӣ дар пешрафти иқтисодӣ ва иҷтимоии вилояти Хатлон», (ДДК), соли 2018. – С.52-54.

[7-М] Мирзоев, С.С. Этические взгляды Беруни [Матн] / С.С. Мирзоев // Маводи конфронси илмӣ-назариявии ҳайати профессорон ва донишҷуён оид ба ҷамъбасти корҳои илмӣ-тадқиқотӣ дар соли 2018. Баҳшида ба солҳои 2019-2021, «Солҳои рушди деҳот, сайёҳӣ ва ҳунароҳои мардумӣ», (ш. Кӯлоб, 26-27-уми апрели соли 2019). – С.48-49.

[8-М] Мирзоев, С.С. Бӯхрони маънавӣ ва оқибатҳои он дар ҷаҳони муосир [Матн] / Ш.В. Камолов, С.С. Мирзоев // Маводи конфронси илмӣ-назариявии ҳайати профессорон ва донишҷуён оид ба ҷамъбасти корҳои илмӣ-тадқиқотӣ дар соли 2018. Баҳшида ба солҳои 2019-2021, «Солҳои рушди деҳот, сайёҳӣ ва ҳунароҳои мардумӣ», (ш. Кӯлоб, 26-27-уми апрели соли 2019). – С.263-265.

[9-М] Мирзоев, С.С. Труды Беруни как источник научно – этической информации [Матн] / С.С. Мирзоев // Маводи конфронси ҷумҳуриявии илмӣ-назариявӣ дар мавзӯи «Масъалаи ташаккули ҷаҳонбинии нави иттилоотӣ дар фалсафа ва илми муосир». (ДДК), соли 2023. – С.26-28.

[10-М] Мирзоев, С.С. «Индия» – как источник этических воззрений Беруни [Матн] / С.С. Мирзоев // Конфронси илмӣ-назариявии байналмилалӣ таҳти унвони «Абурайҳони Берунӣ алломаи Машриқзамин. Баҳшида ба 1050-солагии Абурайҳони Берунӣ». – Душанбе 20.05.2023, ДДОТ, ба номи С. Айни.

**Министерство образования и науки республики
Таджикистан
Кулябский государственный университет имени Абуабдулло
Рудаки**

На правах рукописи

УКД.: 001+ 101.13 (09) (575.3)



Мирзоев Сухроб Сулаймонович

ЭТИЧЕСКИЕ ВОЗЗРЕНИЯ АБУРАЙХАНА БЕРУНИ

**АВТОРЕФЕРАТ
диссертации на соискание учёной степени кандидата
философских наук
по - специальности: 09.00.05 – наука этика**

**Научный руководитель:
Доктор философских наук,
профессор Шамолов Абдулвохид Абдуллоевич**

Куляб – 2025

Диссертация выполнена на кафедре философии Кулябского государственного университета имени Абуабдулло Рудаки

Научный руководитель: **Шамолов Абдулвохид Абдуллоевич** – доктор философских наук, профессор Московского государственного университета имени М.В.Ломоносова в городе Душанбе

Официальные оппоненты: **Умедов Мاستон Хамдамович** – доктор философских наук, профессор кафедры история философии и социальная философия Таджикского национального университета;

Маджидов Диловар Хафизович – кандидат философских наук, доцент кафедры философии и политологии Таджикского международного университета иностранных языков имени Сотима Улугзоде.

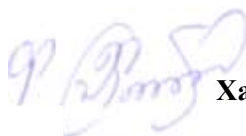
Ведущая организация: Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Айни.

Защита диссертации состоится 29 января 2026 г., в 14⁰⁰ ч. на заседании диссертационного совета 6D.KOA-092 при Таджикском национальном университете (734025, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17).

С диссертацией и авторефератом можно ознакомиться в научной библиотеке Таджикского национального университета по адресу 734025, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17 и на сайте www.tnu.tj.

Автореферат разослан «___» _____ 2025 г.

**Ученый секретарь
диссертационного совета,
кандидат философских наук**



Хаитов Ф.К.

ВВЕДЕНИЕ

Актуальность темы исследования. После приобретения государственно – политической независимости и началом процесса построения современного, демократического, правового и светского государства в Республике Таджикистан особенно сейчас актуализировались глобализационные процессы и проблемы самосознания, а также самоопределение таджикской нации на международной арене, решение которых невозможно без глубокого изучения богатого духовного и материального наследия великих таджикских мыслителей эпохи средневековья. Особенно сейчас, геополитические амбиции и технологические средства становятся поистине самой опасной проблемой современности, они девальвируют общечеловеческие этические ценности, ухудшают экологию планеты и демографическую ситуацию, усиливается отчуждение личности, под вопросом нравственное и духовное существование человека.

Процесс демократизации общественной жизни и развитие национального самоуправления, а также самосознания которые происходят сейчас в стране, должны развивать и способствовать продвижению у молодёжи правильного образа мышления. Ускоряющийся темп мировой глобализации и цивилизации, преодоление сопутствующих ему отрицательно – негативных последствий, пропаганда культа насилия, игнорирование общечеловеческих и религиозных ценностей и т. д. требуют особого качественного обращения к человеку, и его чувственному внутреннему миру и сущности вопросам бытия. С помощью разнообразных реформ и обновления важнейших духовно – нравственных основ общественной жизни, мировое сообщество пытается преодолеть эти кризисные явления, но вряд ли всё это спасет общество от деградации. Внутренние высокие ценностные качества человека это главное в его морально – духовном возрождении. Президент

Таджикистана Эмомали Рахмон в своем выступлении сказал: «Для достижения высоких целей Таджикского народа, в первую очередь, нам нужно выходить из духовного и морального кризиса. Использование этических работ прежних мыслителей, при разрешении этой проблеме, имеет самое важное значение» [19, с.110].

И так, возрастает необходимость этических исследований как практической части истории таджикской философии, где наиболее всесторонне рассматриваются проблемы и пропаганда национальных традиций бытия, при таком подходе неизмеримо ясно ощущается насколько важно философская теория осмысливающая человека во всей её совокупности насущных аспектов, что важно для нравственного самосовершенствования и духовных поисков человека. Этика немыслима без всего того, что заключено в социально-философском, психологическом и историко-педагогическом наследии. Сторонники гуманизма провозгласили в качестве своих лозунгов уважение к человеку, заботу о его всестороннем развитии. В условиях средневекового гнета эти лозунги сыграли огромную роль. Проблема воспитания молодежи в наши дни приобрела особую актуальность и остроту. Речь идет о принципах становления личности, о реальных возможностях гармонического развития, о формировании социально – политических убеждений, нравственных и эстетических идеалов молодежи. Мы располагаем богатым арсеналом средств воспитания гуманных отношений. Идеи отношения вообще к природе, и ко всему живому в целом можно увидет в творчестве великих мудрецов нескольких столетий. Огромный интерес в этом плане представляет изучение и освоение творческого наследия выдающегося таджикско-персидского мыслителя X – XI веков Абурайхана Мухаммада ибн Ахмада Беруни, несравненного гиганта научной мысли и мировой культуры, энциклопедического расклада ученого средневековья. Этот период пестрит

именами великих личностей представляющих разных школ, которые тогда бурно развивались. Уникальны знания и воззрения Беруни в области естественных и точных наук, его роли в пропаганде национальных традиций в истории таджикской философии.

Степень изученности научной темы. Исследование и изучение творческого наследия Абурайхана Беруни началось ещё в XI в. Абурайхан Беруни как свободомыслящий философ и ученый, прославился ещё при жизни. Его научное наследие привлекло внимание многих ученых мира. Исследователи восхищаясь его многогранным энциклопедическим знаниям переводили на разные языки один за другим произведения великого Беруни, отзываясь с восторгом и восхищенными высказываниями. В изучении наследия Абурайхана Беруни большую роль сыграли исследования отечественных и зарубежных учёных таких как П.Г.Булгаков [9, с.11], Д. Дж. Бойлот [31], И. Ю. Крачковский [13, с.196], Ф. Розентал [34], Б. А. Розенфелд [21], М. М. Рожанская [21], З. К. Соколовская [21], И. В. Тимофеев [24], Р. Н. Фрай [32, с.162] и других в тех пределах, которые давали материалы Бируни. Сохранились такие произведения, как *Aja'ib alHind* («Чудеса Индии») и *Akhbar al-Sin wal-Hind* (предания о Китае и Индии), это самые ранние письменные арабские литературные тексты [33].

Важный вклад в исследование мировоззрения Абурайхана Беруни внесли также иранские исследователи Аббас Икбал, Алиасгар Хикмат, Алиасгар Халаби, Мухаммад Муин, Махди Мухаккик, Мухаммад Наджамади, Саид Мухаммад Таботабои, Саид Хусейн Наср [16].

Особо нужно отметить работы Махди Мухаккика, который, используя первоисточники и результаты исследований европейских ученых, написал актуальные стороны в философских взглядах Беруни. Благодаря этой книге многие ученые интересующиеся историей и

философией Востока, смогли ознакомиться с жизнью, научным творчеством и мировоззрением Абурайхана Беруни.

О роли и месте Абурайхана Беруни в философии, этики, химии, минералогии, геологии, его жизни и творчестве, и его мировоззрении писали и таджикские ученые такие, как Г. Ашуров [5], А. М. Богоутдинов [8], М. Диноршоев [4, с.3-22; 12], М. К. Мирбобоев [4, с.3-22], А. Девонакулов [22], А. А. Шамолов [30, с.40-45], Н. Негматов [17; 18]. Х. Мирзозода [15], М. Раджабов [20], Н. Кулматов [27, с.110-115], М. Осими [28, с.76-80], Ф. Сироджев [29, с.68-70], М. Исоев [26, с.46-55], А. Шарифов [25]. Анализ многих публикаций о творчестве Абурайхана Беруни, привели к выводу, что ни в отечественной, ни в восточной, ни в западной историко-философской литературе нет таких работ, в которых бы глубоко и основательно были рассмотрены все аспекты этики Абурайхана Беруни. В Таджикистане также нет специальных работ, посвященных анализу философских взглядов этого великого и прославленного средневекового мыслителя, его этической концепции, поставленных социальным проблемам. В этом и заключается попытка автора в глубоком изучении и анализе этического учения Абурайхана Беруни.

Связь работы с программами (проектами) или научными темами. Диссертационная научно-исследовательская работа выполнена в рамках плана научно-исследовательской работы кафедры философии Кулябского государственного университета имени Абуабдулло Рудаки.

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ИССЛЕДОВАНИЯ

Цель и задачи исследования. Анализ и выявление философских и этических аспектов мировоззрения Абурайхана Беруни, а также значимость его этических работ для современности является целью настоящей работы.

Поэтому, исходя из выше изложенного, нами были поставлены следующие задачи:

–охарактеризовать социально – экономическую и политическую обстановку эпохи жизни мыслителя;

–проанализировать отношение Абурайхана Беруни к философии вообще, и провести концептуальный анализ соотношения философии и этики в его трудах;

–выявить теоретические источники мировоззрения Абурайхана Беруни, оказавшие влияние на формирование его философско – этических взглядов;

–на основе исследования трудов мыслителя раскрыть его взгляды на сущность философии, этики и человека;

–раскрыть сущность и особенности этики Беруни;

–определить его взгляды на проблемы бытия и познания, пророчества и т.д. и их связь с рациональным опытом;

–выявить значение философско – этической теории Беруни для современности;

–исследовать этические воззрения Беруни в которых отличаются особым видением проблемы, переживаемых обществом.

Объект исследования этическая философия Абурайхана Беруни.

Предмет исследования – основные ценности и важность этики Беруни и определение его место в современности.

Этап и период исследования этическое воззрение средневековых произведений и их сопоставление с современным мире. Период исследования включает 2016-2024 года.

Методологической и теоретической основой диссертации диалектические принципы историко-философского исследования. Диссертант стремился к соблюдению принципа единства логического и исторического. Методологической и теоретической основой работы послужили основополагающие методы исследования

классиков философии и труды известных отечественных и зарубежных исследователей по истории философии.

Эмпирическую основу диссертационного исследования составляют научные обоснованные факты, принятые большинством ученых и исследователей.

Научная новизна диссертационной работы. Новизна диссертационной работы выражается в том, что в ней на основе систематизации этических категорий впервые проводится комплексный анализ рационалистической этики Абурайхана Беруни, и заключается в следующем:

- реконструируются исторические условия и истоки формирования мировоззрения Абурайхана Беруни, выявляется интеллектуальная среда эпохи, показывается аутентичность теоретических источников этического наследия Беруни;

- систематизируется этическая категорология Абурайхана Беруни на базе теоретического обобщения его онтологической и гносеологической системы;

- выявляются особенности рационалистической этики Абурайхана Беруни, его вера в преобразовательную силу человеческого разума, когда он силой познания и воспитания совершенствует человеческую природу (душа, страсти и и.т.д.), подавляя его низменные качества и освобождая социально полезные нравственные добродетели;

- выявляется, что вся этическая система Абурайхана Беруни строится на основе трёх принципиально важных категорий: разум, душа и наслаждения. Соотношение между этими категориями по Беруни строится на основе меры, которая, устанавливается разумом;

- на основе анализа системы этических категорий Беруни выявляется бинарно – оппозиционный характер его этической системы, которая состоит из категории добродетельного поведения и категории низменного поведения. В отличие от других средневековых морализаторов Абурайхана Беруни следует принципу « от

противного », т.е. он осуждает низменные качества души человека, одновременно, таким образом, поощряя человеческие добродетели;

– исследуется значение концепции мыслителя об аффектных состояниях души, добродетелях, его идей о необходимости совершенствования характера человека;

– устанавливается ключевое значение связей категории справедливости и добра в этической системе Беруни, где « справедливость является плодом добра »;

– устанавливается связь между этическим наследием Беруни и современностью.

Определяются концептуально – методологические принципы подхода мыслителя к интерпретации соотношения философии и этики, их значение в духовной жизни общества и отдельной личности.

На защиту, кроме предложенных положений в новизне выносятся следующие результаты:

1. Беруни в своей научной деятельности использовал практически все философские, религиозные, медицинские источники своей и предыдущей эпохи. Философские, политические, социальные и этические взгляды мыслителя формировались под влиянием идей древнеиранских, греческих и других мыслителей прошлого.

2. В разработке важнейших проблем науки этики, Беруни вышел далеко за рамки официальной исламской религии, стремясь создать « рационалистическую этику », ориентированную на реальную практическую жизнь людей.

3. Его учение о бытии мира имеет ярко выраженный естественно – научный характер. Философ, наравне с материей и формами бытия (время, пространство, движение), также признает душу (дух) как древнюю и вечную субстанцию.

4. Мыслитель отрицат Бога как творца всего сущего, но признает как вечную субстанцию. Он отрицает

Бога – Творителя, но верит в существование изобретательного и находчивого Бога.

5. Мыслитель источником всех благородных и подлых поступков видел в противостоянии души (страсти) и разума.

6. Основную задачу этики Беруни видел в исправлении поведения страстной души при помощи и приобретения знаний и воспитания.

7. Этическое наследие Абурайхана Беруни можно активно использовать при воспитании подрастающего поколения и общество в целом.

Научно-практическая значимость работы. Данное исследование может способствовать более активному изучению многих важных аспектов мировоззрения Беруни, которые по различным причинам до сих пор ещё не были объектом специального философского анализа, а также преодолению некоторых несостоятельных методологических подходов к наследию Беруни.

Научно-теоретическая и практическая значимость диссертации определяется также тем, что её результаты пробуждают интерес к философскому наследию предков, которые могут сыграть определяющую роль в духовном и нравственном формировании личности в условиях общественно-духовного реформирования современного Таджикистана.

Выводы диссертационного исследования могут быть широко использованы при написании работ по истории философии и этической мысли Ближнего и Среднего Востока, истории персидско-таджикской философии IX – XV вв., при составлении и чтении спецкурсов по истории философии мусульманского Востока.

Базу исследования составляют критерии, определенные в методологии научного исследования, такие как рациональный, реалистический анализ, основанный на достоверных доказательствах. Для всестороннего изучения

темы и ее ключевых аспектов широко использовались различные источники и научная литература.

Уровень достоверности результатов исследования.

Достоверность результатов и основных выводов проведенного диссертационного исследования обеспечивается методологическим обоснованием исходных теоретических положений, соответствием методов исследования его целям и задачам, а также использованием диалектического, объективного, исторического, логического и сравнительные методы.

Соответствие диссертации паспорту научной специальности.

Тема диссертационного исследования «Этические воззрения Абурайхана Беруни» на соискание ученой степени кандидата философских наук Высшей аттестационной комиссией при Президенте Республики Таджикистан по специальности 09.00.03 – история философии.

Личный вклад соискателя ученой степени в исследовании. Диссертация является самостоятельно выполненной научно-исследовательской работой. Аспирант правильно определил цели и задачи исследования, использовал соответствующие методы при анализе источников, умело выбирая цели и задачи. Выводы и результаты, содержащиеся в диссертации, являются результатом самостоятельного исследования аспиранта. Автор внес вклад в исследование, составление и размещение материалов по главам, разработке полученных данных и анализе произведений, подведение итогов и выводов ясной и конкретной манере изложения.

Апробация и внедрение результатов диссертации.

Работа подготовлена на кафедре философии Кулябского государственного университета имени Абуабдулло Рудаки и обсуждена на заседании этой кафедры (протокол № 9/1 от 11.04.2025 г.) представлена к защите. Основное содержание и выводы научной работы отражены в научных статьях, а также на

научно-теоретических конференциях республиканского и международного уровня. В том числе, аспирант выступил с научным докладом «Индия» – как источник этических воззрений Беруни, на международной научно-теоретической конференции «Абурайъони Берунӣ алломаи Машриқзамин. Бахшида ба 1050 – солагии А. Берунӣ» (ш. Душанбе, 20. 05. 2023), республиканской научно - теоретической конференции « Масъалаи ташаккули ҷаъонбинии нави иттилооти дар фалсафа ва илми муосир» (ш. Кулоб, 2023 г.) на тему « Труды Беруни как источник научно-этической информации»; на областной научно-теоретической конференции «Накши соъаи сайёни ва ӯнарни мардумӣ дар пешрафти иқтисодӣ ва иҷтимоии вилояти Хатлон» (г. Куляб, 2018), на тему «Труд как моральный фактор», научно-теоретическая конференция профессорско – студенческого состава по завершению научно – исследовательских работ в 2018 г. посвященный 2019 – 2021 годам «Соъаи рушди деҳот, саёни ва ӯнарни мардумӣ» (г. Куляб, 26 – 27 апреля 2019 г.) на тему «Этические взгляды Беруни».

Публикации по теме диссертации. Результаты диссертационного исследования отражены в 9 публикациях автора, 5 из которых опубликованы в рецензируемых журналах Высшей аттестационной комиссии при Президенте Республики Таджикистан.

Структура и объем диссертации. Диссертация состоит из введения, трёх глав, включающих шесть параграфов, заключения и списка использованной литературы. Общий объем диссертации составляет 177 страниц.

Основное содержание диссертации

Во введении диссертации обосновывается необходимость выбора научно – исследовательской работы, степень изученности, объект и предмет исследования, определяются цель и задачи, теоретико – методологические основы, анализируется теоретическая и практическая значимость диссертации и представлены основные положения, выносимые на защиту.

Первая глава диссертации **«Исторические условия и теоретические источники формирования мировоззрения Абурайхана Беруни»** состоит из двух параграфов и посвящена социально – политическому условию эпохи Абурайхана Беруни, исторических событий связанных с этим периодом, а также об идейных истоках мировоззрения Абу Райхана Беруни.

Первый параграф первой главы – **«Социально-политические условия эпохи Абурайхана Беруни»**. Таким образом, социально – политическое положение эпохи жизни и творчества Абурайхана Мухаммада ибн Ахмада Беруни, характеризуется тем, что многие государства были завоеваны арабами. В это время человечество, аккумулируя в мировом масштабе технологические, культурные, политические, религиозные, а значит и философско – нравственные ценности, стремительно продвигалось вперед в своем общем поступательном движении, несмотря на всё ещё существующую колоссальную разницу в уровне развития отдельных регионов и материков. Локомотивами движения являлись основные культурные регионы и поддерживающие их вторичные культурные зоны. Арабоисламская цивилизация ворвавшаяся смерчем в историю принесла на огромные пространства земли новое индийско – арабское письмо, равное по – своему значению изобретения алфавита, достижения арабской технологии – науки, в первую очередь математики с её новым обозначением цифр. В течении веков эволюционировала наука и культура в расплавленном политическом тигле арабского мира. Распространялась исламская религия, развивалась феодализм и частная собственность (особенно на землю и воду), крестьяне оставались без земли и превращались в рабов, и на этой основе продолжалась бесконечная борьба крестьян против феодалов и государственных чиновников. В дальнейшем борьба превращается в борьбу против арабов и их власти. Такую тенденцию часто можно было встречать в Иране и в

Средней Азии, на примерах правителя Хатлона Бадра Тархана, правителя Самарканда – Деваштака, Гурака, правителя Ферганы Алутара и других районов. Это тенденция постепенно превращается в могущественную борьбу с арабским халифатом – восстания Абумуслима, Симбада Муга, Муканна, Рофе ибн Лайса, Бобака и многие другие [10, с.434 – 441]. В эпоху жизни Абурайхана Беруни особое развитие получили такие науки как математика, химия, ботаника, медицина, география, история, философия, этика, литература, астрономия и другие науки. Средняя Азия считалась одним из самых больших центров развития точных наук. Наравне с вышеупомянутыми отраслями науки развивались и некоторые другие, в частности химия: разработка полезных ископаемых, производство различных красителей, стекла, бумаги, обработка кожи и др. Всё перечисленные выше теоретические и практические возможности, достижения в области медицины создали фундаментальную базу для появления величайших представителей науки и медицины средневековья, таких, как Абубакра ибн Рази, Абурайхана Беруни и Абуали ибн Сины. Конечно, в это время параллельно развивались и общественные науки. В других отраслях науки, культуры и литературы о себе заявили великие представители таджикско – персидской литературы Абуабдуллах Джафар Рудаки, Абулкасим Фирдавси, Абуали ибн Сина, Абулхусайн Бухараи, Аббас Самарканди, Шакир Бухараи и многие другие, которые тоже жили и творили в эпоху Абурайхана Беруни, но в разных городах. «Появление больших городов, развитие международной торговли, появление экономических, политических и культурных отношений между народами Востока и Запада, борьба между классами и различными слоями населения являются факторами которые оказали влияние не только на развитие мировоззрения и научной мысли Беруни, но и всей научной и творческой среды того времени» [23, с.137]. Распространение ислама

происходило разными путями, в том числе и насильственными.

Подводя итоги исследования эпохи и жизни Абурайхана Беруни, необходимо отметить, что в то время жили и творили многие выдающиеся учёные, которые развивали различные отрасли науки, проводили фундаментальные исследования, послужившие базой для появления выдающихся работ в различных областях науки.

Второй параграф первой главы **«Идейные истоки мировоззрения Абурайхана Беруни»**. Здесь проводится объяснение и анализ формирования мировоззрения Абурайхана Беруни, конечно, под влиянием таких идей и в лоне тех духовных течений, которые разрабатывались в прошедшие века и которые были актуальны для эпохи этого великого мыслителя.

Как показывает анализ творческого наследия Абурайхана Беруни в частности его философско – этических воззрений большое влияние для формирования его взглядов оказали не только точные науки, о чём было сказано выше, но и религиозные верования, среди которых особое место занимает зороастризм.

Надо заметить, что народы Хорасана и Мовароуннахра ещё в глубокой древности имели собственную письменность, что и способствовало бурному развитию здесь культуры и литературы. Учёные и писатели этого региона оставили нам в наследство большое количество научных и литературных произведений, написанных на языке пахлави, языке Авасто и других языках.

Первые философские понятия о природе, основах и начала бытия, о появлении жизни на земле и существование этических категорий (добро и зло) восточаются во многих легендах доисламского периода, приведенных в книге Авасто, в наставлениях и нравоучениях, написанных на пахлави и других языках.

Философские идеи и постулаты зороастризма имеют дуалистический характер, согласно которым материальный и идеальный мир соотносятся с двумя истоками – добром и злом [6, с. 226]. Размышления Абурайхана Беруни о двойственности мира, опираются на зороастрийские идеи и занимают особое место в его этическом учении. Этическими понятиями и категориями в учениях Беруни, отмечаются противостояния разума и души, где ясно и четко выражаются необходимые этические качества. Наряду с зороастризмом в мировоззрении Абурайхана Беруни, ясно прослеживается влияние греческой науки и культуры. Следует отметить, что в результате завоевательных походов Александра Македонского на Восток, культура Древней Греции слилась с культурой народов Мовароуннахра и Хорасана, в итоге возникла и начала развиваться новая культура – эллинистическая. Влияние эллинизма на взгляды Беруни, особенно четко прослеживается в его этическом учении. Другим источником, сильно повлиявшим на развитие мировоззрения Абурайхана Беруни, является философия раннего стоицизма и неоплатонизма. На формирования мировоззрения Абурайхана Беруни сильное влияние оказали идеи Мони (215 – 275), следует сказать и о таких вероучениях, как мутазилизм и кадаризм [11, с. 300 – 301, 308]. На формировании взглядов и научного мировоззрения Беруни также повлияли естественнонаучные идеи мыслителей средневековья. Следует отметить, что естественнонаучные идеи и концепции являются основой всякого мировоззрения, в том числе религиозно – философского и этического. Среди всех наук математика по своей абстрактной природе оказалась ближе к философии. В средние века в странах Ближнего и Среднего Востока математика сложилась на основах синтеза достижений древнегреческой и индийской математики и местной научной традиции, уходившей своими корнями в древнюю Вавилон и в иранскую научную

традицию. Новая эпоха требовала и постановки новых проблем, например, активно совершенствовались вычислительные методы. Развитие этого направления при всей его практической направленности сочеталось с чертами, унаследованными от греческой математики, потому здесь господствует строгая логика.

Таким образом, исследовав мировоззрение Абурайхана Беруни и его труды можно констатировать, что его философские, религиозные, социальные и этические идеи формировались на основе известных философских, религиозных и литературных источников прошлого, под влиянием социально – политических условий и воззрений философов и богословов его времени.

Вторая глава диссертации, озаглавленная **«Этические воззрения Абурайхана Беруни»** включает два содержательных параграфа. Анализируются и рассматриваются проблемы; место и положение этики в философском учении Абурайхана Беруни, включая биографические сведения и характеристику его научного вклада.

Первый параграф второй главы **«Жизнь и философско – этическое наследие Абурайхана Беруни»**. Абурайхан Мухаммад ибн Ахмад Беруни родился 4 сентября 973 года в Хоразме, городе, населенном ираноязычным народом – хоразмийцами, близким по происхождению и культуре согдийцам. По свидетельству географа XII в. Якута Хамави, хоразмийцы называли словом «беруни» тех, кто покидал свою родину – Хоразм [14, с.245]. Широкое и разностороннее образование Беруни получил на своей родине в Кяте, где проживало много ученых из разных стран – астрономы, математики, врачи, историки и др. В семнадцать годов от роду [1, с.234] Беруни уже вел самостоятельные астрономические наблюдения. В возрасте 21 – 22-х годов Беруни проводил астрономические наблюдения, в частности за солнечным затмением, соорудил один из первых земных

глобусов [21, с.9]. В Гургане Беруни написал свой труд «Памятники минувших поколений ». В 1004 г, Беруни был приглашен в Хоразм, где уже был создан научный кружок, в который входили известнейшие ученые своего времени – Ибн Ираки, Ибн Сина, Абу Сахл Масихи и др. С деятельностью этого кружка было связано создание «Академия Ма'муна ». Захватив Хоразм, Махмуд отправил Беруни вместе с другими учеными в свою столицу – г. Газну. В Газне Беруни начинает писать «Историю Хоразма», астрономо – геодезический трактат «Определение границ мест для уточнения расстояний между населенными пунктами» (сокращенно «Геодезия»), «Книгу вразумления начаткам науки звезд » («Наука о звездах»). Участвуя в походах Махмуда, он побывал несколько раз в Индии, познакомился с индийскими учеными и их трудами. В результате этого знакомства, он написал, «Мол–ул–Хинд» (« Разъяснение принадлежащих индийским ученым, о приемлемых разумом, или отвергаемых разумом «Индия») фундаментальный труд, который он закончил в 1030 г. Свой главный труд « Конуни Масъуди » («Канон Масъуда») по астрономии и звездам он посвятил своему покровителю. В 1040 г. Масъуд был убит. К этому времени Беруни завершает трактат *«Собрание сведений о познании драгоценностей»* (« Минералогия »). Здоровье великого ученого уже было сильно подорвано. Будучи уже больным человеком, он составляет новую книгу – «Сайдана» (*«Книга о медицинских лекарствах»*) («Фармакогнезия»). До конца своей жизни Беруни остается в Газне, в небольшом владении сына Масъуда – Маудуд. Дату смерти Беруни, Э. Захау, У. И. Каримов и другие исследователи творчества великого мыслителя называют 13 – декабря 1048 г. Он написал 143 сочинения, посвященных всем основным отраслям науки, в том числе математике, астрономии, географии, натурфилософии, минералогии, фармакологии, истории, этнографии, хронологии, филологии и др. Исследователи отмечают, что таблицы синусов через 15 [9, с.367] и

тангенсов через 1° , составленные Беруни, остаются самыми точными в мире. Самой детальной заслугой для средневековья это разработка метода определения географической долготы местности по одновременному наблюдению лунного затмения из двух точек Земли принадлежит также Беруни. Беруни разработал теорию и практику определения основных астрономических величин – процессии и наклона плоскости эклиптики к экватору. Он доказал, что апогея Солнца перемещается по долготе [7, с.207 – 240]. Беруни, так же значительных успехов достиг в геологическом и географическом исследовании конкретных горных образований, пустынь, рек. Например, Беруни доказывал, что река Амударья в древности несколько раз меняла свое русло. Не меньшую ценность имели для науки географические таблицы, составленные Беруни, в которые были включены все сведения о широте и долготе 602 городов и других населенных пунктов, расположенных по семи «климатам». В своих минералогических изысканиях Беруни опирается на наследие античной науки, произведения таких арабских ученых, как аль – Кинди, Абубакр ар – Рази и др. Описывая каждый из драгоценных камней и минералов, Беруни рассматривает их физические и химические свойства: химический состав, способ выплавки, определяет удельный вес (с помощью сконструированного им прибора). Интересен и тот факт, что Беруни объяснил появление и природу возникновения артезианских вод. Беруни высказал в зачаточной форме многие идеи и гипотезы, получившие впоследствии развитие. Одна из них – это геологическая гипотеза о перемещении материков (геотектоника). Некоторые историки науки считают, что идея Беруни о зависимости размеров обломков осадков пород от скорости течения рек является открытием, которое можно назвать его именем. Беруни посвятил огромный труд под названием «Сайдана» (от индийского «чандан», т.е. сандаловое дерево), в котором он разделяет лекарственные средства по родам,

видам, формам и дает рецепты по ним. Он упоминает 250 ученых из разных стран, сведения из произведений которых он использовал при составлении этого труда. Из крупных греческих врачей Беруни особо отмечает Галена, а из персидского – семейство Джибриила ибн Бухтишу (VIII – IX вв.), работы врачей из Гундишапурской академии и, наконец, труды Мухаммада Закария Рози. Всего в « Сайдане » (« Фармакогнезии ») упоминается около 750 – видов растений, 101-лекарства животного происхождения, 107– минеральных веществ и т. д. Названия лекарств и растений даются на нескольких языках и соотносятся с 400 географическими пунктами. К сожалению, об этом произведении Беруни в Западной Европе не знали до начала XX в., а на Востоке оно впервые упоминается в трактате историка XIII в. Ибн Аби Усайби'и.

Натурфилософия Абурайхана Беруни обладал очень широкой философской культурой, он свободно ориентировался в греческой, индийской, древнеиранской мысли, цитировал Платона (Тимей, Федон и др.), манихейские источники, неоплатонников, зурванистов и др. В своих естественнонаучных изысканиях Беруни часто оперирует такими философскими понятиями, как форма и материя, качественные и количественные изменения, причина и следствие и др. Причины всех явлений природы он ищет в самой природе. Говоря о диалектических идеях Беруни, нельзя обойти вниманием и его рассуждения о противоположностях. Наличие противоположностей он считал необходимым условием жизнедеятельности всяких организмов. Однако диалектические представления Беруни часто переплетались с механическими и метафизическими, что характерно в целом для средних веков и даже мусульманского Возрождения.

Взгляд на общество. Исследуя Вселенную, Землю и природу, в центр внимания Беруни ставит человека и человеческое общество. При этом он следует кораническому

положению, что человек есть наместник Бога на Земле, халифат – ул – арз (халифы земли, сотворены из земли). Он стремится быть объективным в описании культуры каждого народа, справедливым в оценке их вклада в сокровищницу мировой цивилизации. То же самое он требует от всех ученых – соблюдать правила и этику научного исследования. Весьма ценны сведения Беруни о хронологии царствования различных династий, о различных календарях, об этнографии, истории разных стран и народов, рассматривает генеалогию и хронологию иранских династий, праздники и знаменательные дни, нравы, обычаи, верования греков, персов, согдийцев, хорезмийцев, тюрок и других народов. Для своих трудов о древних обществах Беруни использовал огромное количество как устных, так и письменных источников, начиная от Библии и кончая произведениями своих современников. Взгляд Беруни на общество особенно интересен потому, что он пытается ответить на важный для средневековья, да и для всех времен вопрос - вопрос о начале человеческой истории. Он уже убедился, что все религии и учения о пророчестве не дают на него удовлетворительного ответа.

Во втором параграфе второй главы диссертации **«Место и положение этики в философском учении Абурайхана Беруни»** подчёркивается, что в философском учении Абурайхана Беруни этика занимает важное место. В системе его этических взглядов человек признается главным и величайшим существом. Беруни, высоко оценивая положение и авторитет человека, признает его самым лучшим и высшим из природных созданий, независимо от его социального происхождения, места и положения в обществе. Все философско – этические вопросы он исследовал в тесной взаимосвязи с проблемами гуманизма.

Абурайхан Беруни, как истинный гуманист, всегда заботился о бедных людях, для него не существовало различия цвета кожи, ни национальных, ни родовых, ни

религиозных, ни расовых границ и запретов. Говоря литературным выражением. В его милосердных объятиях могли найти успокоение буквально все люди. «Аллах – велик он и славен – удовлетворяет нужды своих творений посредством разума, воспринимавшего знамения, и затем через пророков – да будут благословения Аллаха над ними всеми, – направляющих людей ко благу будущей жизни, и через царей, их наместников среди рода человеческого; при этом он побуждает всех к справедливости во всех делах этого мира. Точно так же, ради милосердия к своим творениям и явной заботы о них, Аллах ещё до их сотворения скопил для них всё весомое в недрах земли, под высокими горами, чтобы они использовали это для покупки необходимого и защиты. С позиций своего гуманистического мировоззрения и человеколюбия он утверждает, что не должно быть так, чтобы Бог всех создал неравными, а для управления ими избирал еврейский или арабский народ. По мнению Беруни, Бог выбрал человека среди всех существ для того, чтобы он управлял ими, если человек является посланником Бога на Земле, то какая необходимость в том, чтобы какая – то нация объявила себя избранной?

В то время, когда авторитет и положение человека определялись его происхождением, его родословием, занимаемой должностью, богатством, Абурайхан Беруни утверждал, что основными критериями превосходства человека являются мудрость и умение, разум и рассудок, доброта и милосердие, благодеяние и человеколюбие. В своих этико – философских взглядах мыслитель ещё раз констатирует, что человек является высшим продуктом творения Бога и природы, при этом человеколюбие является самым верным признаком успеха и богатства. Другой признак успеха и богатства – душа человека, она должна быть свободна от ненависти, злых намерений и вражды, к друзьям он должен иметь уважение и почтение и знать, что они самые лучшие творения природы. «Человеку ближе

всего его собственная душа, и она более всего достойна, чтобы для неё первой искать добро, а после неё – то, что ближе всего окружает его» [3, с.21]. Вне общества и взаимной помощи Беруни не представляет человека, он признает человека социальным существом. Этого точка зрения придерживаются и другие великие философы таджикско – персидской науки. По мнению беруни, человеческое общество, профессии и ремесла придают человеку высокое социальное положение. Такого рода мнения мы встречаем в Китайской философии. Продолжая свои мысли Беруни предлагает, что люди могут создать общество только вместе, руководствуясь взаимопомощью. Не все члены человеческого общества могут заниматься одной профессией, потому что люди нуждаются в различной продукции – столярной, швейной, ткаческой, медицинской, школьной и др. поэтому люди должны иметь различные профессии.

Абурайхан Беруни как философ и учитель, считал своим долгом то, чтобы воспитывать в людях дух сплоченности, социального равенства, чистоты и доброго пведения. Только вместе они могут справиться со всеми трудностями, создать государство с высокой культурой, подкреплённой истиной. В общем мыслитель в своих произведениях пишет: «Ведь религия обязывает к справедливости, равенству, пресечению несправедливости, желательного для самого себя, а также к оказанию помощи притесняемому. Недалеко от этого определение его: не делать втайне того, что стыдно делать открыто» [3, с. 25]. Основу воспитания и обучения разумного человека ученый энциклопедист видел в воспитании детей, то есть подрастающего поколения, а основу гуманизма подчёркивал в заботе о бедном и несчастном народе, защите его от несчастий, и в правильном воспитании, обучения и исправления человеческой души. Наряду с этим мыслитель требует, чтобы человек обязательно старался выявить в себе все недостатки и пороки, потому что, если он их не выявит,

то никогда не сможет избавиться от них. Великие представители таджикской философии отмечают основу воспитания и гуманизма на почве образования и науки.

Знания, по мнению Беруни, облагораживают человека, делают его добрым и разумным. Само приобретение знаний он считает большим и упорным трудом, требующим сил, времени и терпения. И далее продолжает о том, что даром запоминания люди обладают по – разному, « один люди им наделены, а другие лишены, поэтому последние едва ли могут достигнуть в этом пределы, возможно, разве только путём усердия и напряженных занятий». Для Беруни, « кроме чистоты знания», ничего нет.

Беруни призывает людей воспитывать в себе высокие нравственные черты, полагая, что освободить народ от невежства и нищеты можно с помощью науки, распространения знаний в обществе и упорного труда. « Человек, – пишет он, – может позволить себе судить о какой либо отрасли науки только в том случае, если он занимается практикой и точен в исследованиях»[1, с.43]. Основываясь на всё выше сказанное, можно констатировать следующее, что Беруни, признавал человека самым достойным существом из всех творений Бога.

В третьей главе диссертации **«Роль философско – этических воззрений Беруни в развитии духовного мира подрастающего поколения и молодёжи»**, которая включает два содержательных параграфа, анализируются и рассматриваются проблемы; моральные добродетели в этической системе мыслителя, значение этических воззрений Абурайхана Беруни для современности.

В первом параграфе третьей главы **«Моральные добродетели в этической системе мыслителя»** подчёркивается, что изучение и исследование творчества Абурайхана Беруни показывает, что мыслитель источником всех благородных поступков и всех мерзостей человека видел в непримиримой борьбе между душой (страсти, наслаждения

и сладострастие) и разумом. В связи с этим основные категории этики в этическом учении Абурайхана Беруни делются на две категории:

Первая категория: это общее понятие достойного поведения; благородство, великодушие, равноправие, честность, добронравие, юббро, справедливость, целомудрие, любезность, невинность, щедрость, доброжелательство, милосердие, тарпение, стыдливость и т.д.;

Вторая категория: это общее понятие отрицательного поведения; зло, предательство, насилие, мучение, угнетение, притеснение, пьянство, самолюбие, зависть, скупость, неприязнь, вражда, гнев, злоба, ложь, жадность, обжорство, злонамеренность, недоброжелательность и т.д.

Категория добро в этической системе Абурайхана Беруни тесно связана с умом и внутренними чувствами человека. Мыслитель старается решать социальные и политические вопросы своей эпохи с позиций необходимых требований внешней и внутренней сущности человека, используя доброе и благородное поведение людей. По мнению Беруни ведя себя таким образом, общество может стать процветающим, богатым и справедливым.

Истина, по мнению Беруни, в том что, только мудрецы имеют добрые нравы, и таких же нравов они требуют от остальных людей. Мудрецы, как совершенные ученые, увещевают людей, чтобы они старались для всеобщей пользы. Однако те, кто стал на путь насилия, угнетения и грязной политики, не прислушиваются к советам мудрецов и пренебрегают ими. Мыслитель считает так, что если люди, в том числе мудрецы и верующие, будут совершенствовать свое поведение и нравы, будут стремиться к исправлению и очищению своей души, осваивать науки и знания, они смогут освободиться от социальных и моральных мучений и злобы, не будут причинять другим зло, станут уважаемыми и почитаемыми людьми, а их власть будет прочной и более безопасной. Абурайхан Беруни был приверженцем

внутренней чистоте человека, и хотел воспитать общество в таком же духе. Внешнее украшение не имеет значение, прежде всего, нужно стараться к внутренней светлости. Мыслитель считает, что внешней и внутренней невинности и красоты можно добиться путем освоения науки и культуры. Если же человеком правят темнота и глупость, то такой человек нечист и некрасив. Беруни, судя по этим словам, считал основным средством и способом достижения невинности и чистоты, приобретение знаний и организацию жизни согласно этим знаниям. Кроме того, по мнению мыслителя, человек достигает в своем поведении совершенной чистоты и добропорядочности только в том случае, если он обладает твёрдой волей, с помощью которой он может управлять своим поведением и своей душой. Воспитание твёрдой воли, по мнению Беруни, помогает человеку и воспитаннику, постепенно преодолеть все трудности и неблагоприятные привычки и приобрести в место них привычки благоразумные.

Прочно связано с общественно – политическими взглядами у Беруни категория справедливости и он считает, что справедливость является как бы одним из основных признаков успеха и богатства. Устойчивость и стабильность в государстве зависит от его законов о справедливости, в том числе об избегании неустойчивости, противников и неприятелей, а также уважение по отношению к ним. Категория справедливости у Беруни приобретает этическое и политическое значение. Он считает, что нормами справедливости определяются не только отношения между людьми, но и успехи и достоинства общественного порядка, именно от того, как соблюдается справедливость в государстве и действиях чиновников и богатых людей, зависит развитие общества в целом и каждого человека в отдельности.

В этических воззрениях Беруни чётко противопоставляются добрые нравы мерзким поведением. В

этике добрых нравов властвует справедливость, а в этике подлых нравов властвует несправедливость. Справедливость является самым прекраснейшим из всех добрых намерений, а несправедливость самым наихудшим из подлых нравов. Справедливость, это основной признак устойчивости государства, а несправедливость и зло – основные элементы разрушения государства. Устойчивость государства зависит от справедливых законов правителей и доброго поведения богатых чиновников, т.е. и от степени их справедливости.

По этому, Беруни предлагает правителям следующее:

- а) остерегаться слабости в государственной власти;
- б) остерегаться разрушения;
- в) остерегаться противников и врагов;
- г) проявлять уважение к противникам и врагам;
- д) «Наставления владыкам» («Руководство к справедливости») написанные учёными использовать в делах.

По мнению Беруни наличие в государстве справедливых законов, проявляет у других людей интерес к политике и положению справедливых правителей, одновременно становится причиной усиления государственной мощи. Сочинение « Руководство к справедливости » («Наставления владыкам») призывает людей и правителей к добру и добродетелям, к доброжелательности и уважению, милосердию и состраданию. Согласно Беруни, только справедливость способствует установлению в обществе порядка, усиливает дружбу, сплочение между людьми. Таким образом, справедливость у Беруни является не только этической категорией, но и категорией политической и социальной, потому что с её помощью оценивается и общественная жизнь. В силу сказанного Беруни уделяет особое внимание общественному значению категории справедливости потому что, по его мнению, справедливость приводит в порядок человеческие взаимоотношения в обществе. Разум и

справедливость всегда ищут друг друга, став едиными, они заглушают гнев и ярость, раздражение и насилие, принуждение, угнетение и несправедливость. Вот поэтому разумный и справедливый человек и не станет заложником ярости, гнева, а наоборот, все его действия и деятельность будут совершаться под влиянием и руководством разума. Такой человек, будь он простым горожанином, правителем или шахом, достигнет своей цели, и желания его сбудутся.

В творчестве Беруни философские и социально – этические идеи тесно взаимосвязаны. В этом плане в центре его внимания находятся следующие проблемы: хорошее поведение человека, воспитание в человеке желания к добродетелям, уважение человека как высшего творения Бога, проблема свободы человека. Беруни рассматривает все эти проблемы во взаимной связи с философией, обществом и политикой. Учение о совершенном человеке составляет золотой стержень этического учения мыслителя.

Второй параграф третьей главы **«Задачи и значения этики Абурайхана Беруни для современности»**. Теории и принципы этических учений восточных философов превзошли и дополнили во многом учения Запада о добродетелях и справедливости, о гражданском обществе и его развитии. Учения и произведения мыслителей, поэтов и прозаиков Востока вошли в историю человеческой цивилизации, как образцы истинного гуманизма и в условиях средневекового гнёта сыграли огромную роль, являясь источниками высокой нравственности и морали. Удивительная разносторонность научных интересов Беруни, обширнейшие познания в самых разнообразных отраслях знания своего времени нашло очень яркое отражение в «Китаб ас – Сайдана фи – тиб» и «Минералогии». Здесь вмещаются большое количество экскурсов, рассказов, заметок, разнообразного содержания, ценность которых с этической и культурно-исторической точки зрения очень велика.

Определяя значение произведений Беруни и задачи этики, в целом, можно высказываться следующим образом, что по своим исходным принципам, методу и изложениям труды Беруни несравненны « по объективности и добросовестности в научном исследовании, продолжателей его дела и подражателей ему не нашлось » [2, с.50]. Таким образом, с помощью своих аргументов и убеждений Беруни хотел излечивать человеческие немощи и болезни, а с помощью своих этических наставлений он искренно стремился улучшить человеческие характеры и нравы. Он твердо отстаивает мнение, что мудрость является творением Бога, и результатом человеческой деятельности. Таким образом, именно с помощью разума человек познает суть вещей и явлений. Продолжая свои взгляды, Беруни считает, что ум всегда является руководителем, а не подчинённым, мы должны во всех своих действиях обращаться к нему. Как таковы сила и достоинство, значение и величие разума, то мы должны оставить и сохранить его в таком высоком положении и не снизить степень его важности, и не превращаться в его обвинительного судью ни коем образом. Мнение Беруни, таким образом, таково, что он видел основные задачи науки этики в воспитании души подрастающего поколения. Только в случае воспитания души и её подчинения разуму, люди могут достичь совершенства, и тогда в обществе победят добродетельность, справедливость, правосудие, чистота и целомудрие, истина и правдолюбие, храбрость и благородство.

Можно с уверенностью сказать, что, несмотря на всю утопичность, научную ограниченность и многие другие недостатки, система этики Абурайхана Беруни предоставляет нам очень много положительных аспектов, которые вполне актуальны в условиях таджикского общества, хотя данная система этики отвечала политической практике времени Беруни, тем не менее, все её принципы можно использовать в современной жизни. О недостатках в поведении различных

людей и пути их исправления в своем этическом наследии, Беруни приводил много примеров, которых можно принимать в современной жизни. Многие его идеи и в настоящее время могут послужить источником нравственного возрождения конкретных индивидов. Однозначную оценку этической теории Беруни невозможно дать, с точки зрения современных реалий. С одной стороны, она содержит в себе мощный социально – критический заряд, а с другой анализ её этических идей стимулирует нас к более высоким ступеням моральной культуры. В этом аспекте наследие прогрессивной этической мысли великого Абурайхана Мухаммада ибн Ахмада Беруни опыт поисков морально – нравственных ценностей, традиций, представляют исторический слой того прошлого, преемственность которых на много позволяет современному общественному сознанию, самосознанию, научной этической теории, нравственной практике, выявить собственное содержание, истоки, пути и тенденции дальнейшего развития на почве и основе морально – этических произведений и убеждений наших великих соотечественников живших и творивших в прошедших веках раннего средневековья и средневековья.

Заключение

Основные научные результаты диссертации

Обзор и анализ этики Абурайхана Беруни дает нам основание утверждать, что она стала важной вехой в истории этической мысли человечества. В разработке важнейших проблем этой науки Беруни вышел далеко за рамки официальной исламской религии, он стремился создать « рационалистическую этику », ориентируясь на реальную практическую жизнь людей. Его этика – это прежде всего наука о справедливости, истине, разуме, наслаждении и душе как высших ценностях реальной жизни. [1-М]

В этике Абурайхана Беруни были продолжены философские традиции античности. Мыслитель опирался на учении древних греков о человеке как существе разумном и общественном. [5-М]

Великий учёный энциклопедист Востока Абурайхан Беруни приобрел всемирную славу, его философские, астрономические, астрологические, геометрические, математические, географические, геологические и др. произведения ещё в XI веке, были переведены на языки европейских народов, которые широко пользовались ими в практике. [2-М]

Однако некоторые характерные черты философии и этики Абурайхана Беруни, до сих пор являются закрытыми для учёных, потому что сохранились только отдельные отрывки его философских и этических произведений. Сопоставление, сравнение, анализ и изучение социальных, политических, исторических, культурных условий и предпосылки становления и формирования мировоззрения мыслителя показывают, что Беруни в своей научной деятельности, использовал все источники своей эпохи. Он жил в то время, когда исламская наука и цивилизация достигли своего наивысшего развития и прогресса. Великие исламские учёные перевели к этому времени тысячи научных произведений с греческого, сирийского языка, с пехлеви и санскрита на арабский язык, и предложили их многочисленным приверженцам философии, этики и богословия. [4-М]

Исследование произведений Беруни показывает, что мыслитель был очень хорошо знаком с работами учёных, жившим до него, и умело, творчески использовал их идеи в своем творчестве. Известный иранский учёный Махди Мухакик пишет о том, что Беруни упоминает имена десятков учёных философов предшествовавших его, в том числе Галена, Гиппократ, Ибн Сарабиюна, Табари,

Руфаса, Ибн Масавию, Шамбуна, Арибоиса, Археджонса, Джорджса, Булиса, Фелгуруса, Александра, Исхака, Ибн Аллджалоджа, Кинди, Хунайна, Темовса, Бадегуриса, Салмавия, Ибн Батрака и многих других. Судя по этим именам, Беруни при написании своих работ, обращался к самым известным произведениям мусульман, христиан, евреев, зороастрийцев и индийцев.

Чётко прослеживается в мировоззрении Беруни влияние таких течений, как зороастризм, эпикуреизм, монавия, мутазилизм, кадаризм, неоплатонизм, маздакизм, натуральная философия древней Греции, ашъаризм и др.

Другими словами, его философские, политические, социальные и этические взгляды формировались под влиянием идей мыслителей прошлого. Активно он использовал и источники своей эпохи. [4-М]

Бесценными источниками по изучению жизни и научного творчества Абурайхана Беруни являются книга ибн Надима « Ал – Фехраст » и некоторые сведения о событиях, происходящих в его личной жизни можно найти в его трактатах и сочинениях, где он сам становится рассказчиком о происходящем и невероятном.

Из этих и других исторических источников выясняется, что Беруни написал много книг и статей по вопросам философии, медицины, богопознания. Этики, астрономии, физики и химии. Большинство их них, к сожалению, не дошло до наших времён. Согласно некоторым источникам, сохранилось всего 26 его произведений, из их числа « Индия » и « Памятники минувших поколений » сохранились в полном объёме. Другие его произведения, вызвавшие гнев и ярость противников его взглядов, ещё при жизни были сожжены, мыслителя же обвинили в политеизме. [2-М]

Анализ этико – философского мировоззрения Абурайхана Беруни показывает, что вопрос бытия в его

философской системе решается в русле философов древней Греции. Его учение о бытии мира имеет ярко выраженный материалистический характер. По этому такие философы – идеалисты, как Абухотам ар – Рази, Насир Хусрав, Кази Саъди Андалузи, Али ибн Мухаммад Джурджани и др., постарались опровергнуть его учение. [5-М]

Следует отметить и тот факт, что мировоззрению Беруни свойственна некоторая непоследовательность. Она выражается в следующем:

1) Философ, наравне с материей и формами бытия (время,

пространство, движение), также признаёт душу как древнюю и вечную субстанцию (душа является наивысшей способностью человека, и без человеческого тело не может самостоятельно существовать);

2) Мыслитель, отрицает Бога как творца всего сущего, но признаёт

как вечную субстанцию. Он отрицает Бога – Творителя, но верит в существование изобретательного и находчивого Бога. По его мнению, Бог должен помогать душе при её воссоединении с материей. В некоторых он отождествляет Бога с законами природы;

3) Несмотря на то, что Беруни отрицает и критикует религию, тем

не менее, он активно использует социальные и идеологические источники религиозной направленности. По его мнению, « вера людей в религию и подчинение религиозным предводителям являются привычкой ». Философ причину появления религии видит в уловках, хитростях, коварстве, лукавстве, в невежестве и незнании людей. [7-М]

Перечисленное нами никак не принижает историческое значение философских и этических взглядов

Беруни, потому что он сыграл огромную роль в развитии и пропаганде свободомыслия на Востоке и даже на Западе. Решение вопросов познания мира этим философом тоже имеет некоторые внутренние разногласия. Когда мыслитель двумя важными ступенями познания мира считает разум и чувства, то здесь он материалист. Признавая же разум Божьим даром, он проявляет себя как мыслитель идеалист.

Абурайхан Беруни считал человека лучшим творением Творца, и вопросы человеколюбия являются одним из основных проблем его этики. Человека он признаёт выше всего из всех созданий. [8-М]

Анализ работ великого Беруни показывает, что он как мыслитель источником всех этически благородных и подлых поступков видел в противостоянии души (страсти) и разума. Все этические категории в его работах делятся на две группы:

- 1) Положительные черты поведения;
- 2) Отрицательные черты поведения.

Анализу этих категорий, особенно отрицательных черт человеческой души, посвящены известнейшие произведения Беруни «Памятники минувших поколений», «Минералогия», и «Индия».

В своих этических взглядах и убеждениях, Беруни утверждает, что человеческие добродетели являются основой счастья и богатства. Он призывал человечество к соблюдению этических норм и правилам общественного поведения и особо отметил, что счастье и благополучие людей зависят от их благородных поступков.

Беруни анализирует многие отрицательные черты характера людей и противопоставляет им этические добродетели, подкрепляя свои убеждения и рассуждения примерами из жизни.

Мыслитель, анализируя отрицательные черты поведения людей, показывая их недобрые последствия, утверждал, что люди не должны преследовать плохим примерам, которые случаются в каждодневной жизни общества, напротив должны брать уроки мудрости и действовать человеческим разумом. [4-М]

Все категории этики в произведениях мыслителя анализируются на основе трёх основных категорий: разум, душа и страсти. Основную задачу этики Беруни видел в исправлении этики поведения в лучшую сторону, то есть, подчинить страстную душу при помощи приобретения знаний и воспитания. Именно, таким образом, по его мнению, происходит формирование разумной души, при котором страсти непокорной души начинают подчиняться разуму. В результате в человеке добрые качества становятся главенствующими. [9-М]

Этическое наследие Абурайхана Беруни актуально и для наших дней. Его учение можно активно использовать при воспитании подрастающего поколения и общество в целом. Безусловно, мы живём в двадцать первом столетии и в корне отличаемся от эпохи средних веков, когда жил и творил Абурайхан Беруни. Несмотря на это, при воспитании непокорной души и его подчинение разуму, ради достижения благородных качеств людей, как раз и сейчас можно использовать способы и пути неповторимого и бесподобного философско – этического учения, которое указал нам великий учёный энциклопедист средневековья Абурайхан Мухаммад ибн Ахмад Беруни. [9-М]; [10-М]

Рекомендации по практическому использованию результатов исследования.

Следующие рекомендации по практическому использованию результатов предлагаются на основе анализа и сделанных выводов:

1. Сегодня повод вспомнить, что в условиях глобализации без всестороннего изучения богатого духовного и материального наследия великих мыслителей таджикского средневековья, самоопределение таджикской нации на международной арене невозможно. Геополитические страсти и технологические средства ставят под сомнение моральное и духовное существование человека. Мировое сообщество должно развивать и пропагандировать правильное мышление молодежи и спасти от упадка важнейшие духовно – нравственные устои общественной жизни. Необходимость изучения практической части истории таджикской философии заключается во внутренней нравственной и духовной перестройке человека, обладающего высокими ценностными качествами, что становится важной оценкой для нравственного самопознания и духовных исканий человека. То есть этика, в которой всесторонне обсуждаются вопросы и пропаганда национальных традиций повседневной жизни, и в то же время четко ощущается во всех аспектах значение философской теории, понимающей человека. Тенденция глобализации, рассматривающая культуру, этику и духовность общества в ее слабости и величии, в этом контексте исследовательским материалом для расширения национальной культуры и этики служит ответом на негативные последствия глобализации.

2. Вопрос нравственного воспитания молодежи стал в наши дни острой и повседневной проблемой. В диссертации говорится о теориях становления совершенной личности, реальных возможностях комплексного развития, формировании политических и общественных взглядов, нравственных идеалов и красоты молодежи. В связи с этим положения, выводы и рекомендации диссертационного исследования полезны

для формирования и формирования морально – культурных качеств таджикской молодежи, а их использование при разработке нравственных ориентиров и программ не лишено значения.

3. Рассмотрев мировоззрение Абурайхана Беруни и его произведения, можно сказать, что его философские, религиозные, социальные и нравственные идеи формировались на основе известных философских, религиозных и литературных источников прошлого, под влиянием общественно-политических условий и мнений философов и богословов своего времени. С XI века наследие Буруни было присвоено. Европейские ученые начали исследовать его произведения с середины XIX века, переводя части его «Индии». Свое философское понимание мира он применил в формировании духовных основ человечества и формирования высоких нравственных качеств у личности и общества.

Согласно мировоззрению Беруни аутсайдер пытается изучить материальный мир, при этом он обращается к единобожию и прежде всего к Корану.

4. Благотворительность составляет основу философско – нравственных мыслей Абурайхана Беруни. Он в тесной связи с гуманитарными вопросами изучал все философские и моральные вопросы. Человек признается главным и величайшим существом в системе его моральных представлений. Он высоко ценит статус и влияние человека, признаёт его лучшим и высшим творением, независимо от его социального происхождения и положения в обществе. Абурайхан Беруни как истинный гуманист, всегда заботился о бедных людях, для него не было разницы в цвете кожи, национальных, племенных, религиозных или расовых границ.

5. Источником всех благородных поступков и всех мерзостей человеческой ненависти мыслитель видел в

непримиримой борьбе души (наслаждений и страстей) и разума. Основные категории этики в нравственном учении Абурайхана Беруни разделяются на две группы; первая это категория общего понятия хорошего поведения, вторая это категория общего понятия негативного поведения.

6. Моральная система Абурайхана Беруни дает нам множество положительных моментов, несмотря на отсутствие практики, можно с уверенностью сказать, что они очень подходят в условиях таджикского общества, хотя эта моральная система не соответствуют политической практике времени Беруни, независимо от этого, все ее теории могут быть использованы в сегодняшней жизни.

Список использованной литературы

I. Монографии, учебники, учебные пособия

1. аль-Беруни. Избранные произведения [Текст]: в 7 т. / аль-Беруни. – Ташкент, 1966. – Т.3. – 363 с.
2. аль-Беруни. Индия [Текст] / аль-Беруни; пер с араб. А. Халидов, Ю. Завадовский; Репринт с изд. 1963 г. – М.: Ладомир, 1995. – 727 с.
3. аль-Беруни. Собрание сведений для познания драгоценностей. Минералогия [Текст] / аль-Беруни. – Ленинград: Изд-во АН СССР, 1963. – 518 с.
4. ар-Рази, А. Духовная медицина [Текст] / Абу Бакр Ар-Рази; пер. с араб. Т. Мардонова; вступ. ст. М. Диноршоева, М. Мирбобоева, с. 3-22. – Душанбе: Ирфон, 1990. – 88 с.
5. Ашуров, Г. Философские взгляды Носира Хисрава [Текст] / Г. Ашуров. – Душанбе, 1965. – 113 с.
6. Бартольд, В.В. Сочинения [Текст]: в 9 т. – М.: Изд-во вост. лит., 1964. – Т.2. – Ч.2. – 657 с.
7. Берунӣ, А. Китоб-ут-тафҳим ли авомили саноат-ит-танҷим [Матн] / А. Берунӣ. – Душанбе: Дониш, 1973. – 286 с.

8. Богоутдинов, А.М. Очерки по истории таджикской философии [Текст] / А.М. Богоутдинов. – Сталинабад, 1961. – 332 с.
9. Булгаков, П.Г. Жизнь и труды Бируни [Текст] / П.Г. Булгаков. – Ташкент: Фан, 1972. – 428 с.
10. Гафуров, Б. Таджики [Текст]: древнейшая, древняя и средневековая история / Б. Гафуров. – Душанбе: Ирфон, 1998. – 1112 с.
11. Григорян, С.Н. Из истории философии Средней Азии и Ирана VII-XII вв. [Текст] / С.Н. Григорян. – М., 1960. – 330 с.
12. Диноршоев, М. Аз таърихи фалсафаи тоҷик [Матн] / М. Диноршоев. – Душанбе: Ирфон, 1988. – 220 с.
13. Крачковский, И.Ю. Избранные сочинения [Текст]: в 6 томах / И.Ю. Крачковский. – М.; - Л.: Изд-во Акад. наук СССР, 1955. – Т.1. – 469 с.
14. Крачковский, И.Ю. Избранные сочинения [Текст]: в 6 томах / И.Ю. Крачковский. – М.; - Л.: Изд-во Акад. наук СССР, 1957. – Т.4. – 919 с.
15. Мирзозода, Х. Таърихи адабиёти тоҷик [Матн] / Х. Мирзозода. – Душанбе, 1987. – К.1. – 489 с.
16. Наср, С.Ҳ. Назари мутафаккирони исломӣ ба табиат [Матн] / Сайид Ҳусейн Наср. – Техрон, 1366. – С.160, 181.
17. Неъматов, Н. Государство Саманидов [Текст] / Н. Неъматов. – Душанбе, 1989. – 304 с.
18. Неъматов, Н. Тоҷикон [Матн] / Н. Неъматов. – Душанбе, 1993. – 48 с.
19. Раҳмонов, Э. Тоҷикистон: чаҳор соли истиқлолият ва худшиносӣ [Матн] / Э. Раҳмонов. – Душанбе: Ирфон, 1995. – 205 с.
20. Рачабов, М. Фирдавсӣ ва замони ҳозира [Матн] / М. Рачабов. – Душанбе, 1976. – 258 с.
21. Розенфельд, Б.А. Абу-р-Райхан Ал-Бируни (973-1048) [Текст] / Б.А. Розенфельд, М.М. Рожанская, З.К. Соколовская. – М.: Наука, 1973. – 271 с.

22. Розй, З. Мунтахаби осор [Матн] / З. Розй; мух. М. Осимй; тарҷ. ва таҳ. А. Девонакулов, М. Бақоев, С. Раҳимзода. – Душанбе: Адиб, 1989. – 161 с.

23. Смирнова, О.И. Очерки из истории Согда [Текст] / О.И. Смирнова. – М.: Наука, 1970. – 288 с.

24. Тимофеев, И.В. Бируни [Текст] / И.В. Тимофеев. – Серия: Жизнь замечательных людей. – М.: Молодая гвардия, 1986. – Вып.671. – 304 с.

25. Шарипов, А.Д. Великий мыслитель Беруни Абу Рейхан Беруни [Текст] / А.Д. Шарипов. – Ташкент, 1972. – 175 с.

II. Статьи, отчеты в сборниках и периодических изданиях

26. Исаев, М. Общность и отличие этики Рази и Мискавайха [Текст] / М. Исаев // Известия Академии наук Республики Таджикистан. – 1994. – №4. – С.46-56.

27. Кулматов, Н. Сирати ахлоқи Абубакри Розй [Матн] / Н. Кулматов // Садои Шарқ. – 1988. – №11. – С.110-115.

28. Осимй, М. Алломаи машриқзамин [Матн] / М. Осимй // Садои Шарқ. – 1988. – №8. – С.76-80.

29. Сирочов, Ф. Сайри ҳикмати Юнон ба Шарқ [Матн] / Ф. Сирочов // Садои Шарқ. – 1980. – №3. – С.68-70.

30. Шамолов, А.А. Абу Бакр ар-Рази. Духовная медицина [Текст] / А.А. Шамолов // Известия АН Тадж ССР. Серия: философия, экономикам правоведение. – 1991. – №3. – С.40-45.

IV. Литература на английском и немецком языках

31. Boilot, D.J. Al-Biruni (Beruni), Abu'l Rayhan Muhammad b. Ahmad [Text] / D.J. Boilot // Encyclopedias of Islam. – Leiden, – Vol.1. – P.1236-1238.

32. Frye, R.N. The Golden age of Persia [Text] / R.N. Frye. – London: Phoenix Press, 2000. – 204 p.

33. Harley, J.B. Cartography in the traditional Islamic and South Asian Societies [Text] / J.B. Harley. – Chicago: Chicago Univ. Press, 1992. – 604 p.

34. Rosenthal, F.E. Al-Biruni between Greece and India [Text] / F.E. Rosenthal. – New York: Iran Center, Columbia University, 1976. – 65 p.

ПУБЛИКАЦИИ АВТОРА ПО ТЕМЕ ДИССЕРТАЦИИ
а) Статьи, опубликованные в рецензируемых
журналах Высшей аттестационной комиссии при Президенте
Республики Таджикистан:

[1-А] Мирзоев, С.С. Бируни и его Ал-осор-ул-бокия как этико-этническое сочинение [Текст] / С.С. Мирзоев // Вестник Таджикского национального университета. – Душанбе, 2021. – №4. – С.109-116.

[2-А] Мирзоев, С.С. Ақидаҳои умдаи Абурайхони Берунӣ [Матн] / С.С. Мирзоев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе, 2021. – №5. – С.266-278.

[3-А] Мирзоев, С.С. Социально-этические взгляды Абурайхана Беруни [Текст] / С.С. Мирзоев // Вестник Таджикского национального университета. – Душанбе, 2023. – №1. – С.178-184.

[4-А] Мирзоев, С.С. Влияние социально-политических преобразований VII-IX веков на мировоззрение Абурайхана Беруни [Текст] / С.С. Мирзоев // Вестник Таджикского национального университета. – Душанбе, 2023. – №12. – С.169-181.

[5-А] Мирзоев, С.С. К вопросу об этико-философских взглядах Абурайхана Беруни [Текст] / А.А. Шамолов, С.С. Мирзоев // Вестник Таджикского национального университета. – Душанбе, 2024. – №5. – С.153-164.

Материалы конференций, доклады и выступлений

[6-А] Мирзоев, С.С. Труд как моральный фактор [Матн] / С.С. Мирзоев // Маводи конфронси илмӣ-назариявӣ вилояти «Нақши соҳаи сайёҳӣ ва ҳунароҳои мардумӣ дар пешрафти иқтисодӣ ва иҷтимоӣ вилояти Хатлон», (ДДК), соли 2018. – С.52-54.

[7-А] Мирзоев, С.С. Этические взгляды Беруни [Матн] / С.С. Мирзоев // Маводи конфронси илмӣ-назариявӣ ҳайати профессорон ва донишҷуён оид ба ҷамъбасти корҳои илмӣ-тадқиқотӣ дар соли 2018. Бахшида ба солҳои 2019-2021, «Солҳои рушди деҳот,

сайёҳӣ ва хунарҳои мардумӣ», (ш. Кӯлоб, 26-27-уми апрели соли 2019). – С.48-49.

[8-А] Мирзоев, С.С. Бӯҳрони маънавӣ ва оқибатҳои он дар ҷаҳони муосир [Матн] / Ш.В. Камолов, С.С. Мирзоев // Маводи конфронси илмӣ-назариявии ҳаёати профессорон ва донишҷуён оид ба ҷамъбасти қорҳои илмӣ-тадқиқотӣ дар соли 2018. Бахшида ба солҳои 2019-2021, «Солҳои рушди деҳот, сайёҳӣ ва хунарҳои мардумӣ», (ш. Кӯлоб, 26-27-уми апрели соли 2019). – С.263-265.

[9-А] Мирзоев, С.С. Труды Беруни как источник научно – этической информации [Матн] / С.С. Мирзоев // Маводи конфронси ҷумҳуриявии илмӣ-назариявӣ дар мавзӯи «Масъалаи ташаққули ҷаҳонбинии нави иттилоотӣ дар фалсафа ва илми муосир». (ДДК), соли 2023. – С.26-28.

[10-А] Мирзоев, С.С. «Индия» – как источник этических воззрений Беруни [Матн] / С.С. Мирзоев // Конфронси илмӣ-назариявии байналмилалӣ таҳти унвони «Абурайҳони Берунӣ алломаи Машриқзамин. Бахшида ба 1050-солагии Абурайҳони Берунӣ». – Душанбе 20.05.2023, ДДОТ, ба номи С. Айни.

АННОТАТСИЯ

**ба диссертсияи Мирзоев Сухроб Сулаймонович
«АФКОРИ АХЛОҚИИ АБУРАЙҲОНИ БЕРУНӢ «барои
дарёфти дараҷаи илмӣи номзади илмҳои фалсафа аз рӯйи
ихтисоси 09.00.05 – Илми ахлоқ**

Калидвожаҳо: адолат, ҳақиқат, хирад, рух, зиндагӣ, ахлоқ, шахсият, эътиқод, ормон, хушахлоқӣ, фарҳанг, мутабаххир, дониш, ақида.

Мақсади рисола таҳқиқи масъалаҳои ахлоқии рузмарраи ташаккули шахсият, имкониятҳои ҳақиқии инкишофи мутаносиб ва ташаккули эътиқоди ҷамъиятию сиёсӣ, идеалҳои ахлоқӣ ва эстетикӣи ҷавонони муосир мебошад. Муаллиф таъкид кардааст, ки дар тарбияи ҷамаҷонибаи насли оянда омӯзиш ва густариши мероси эҷодии мутафаккири барҷастаи асрҳои X-XI-и тоҷику форс Абурайҳон Муҳаммад ибни Аҳмади Берунӣ, бузургҷуссаи беҳамтои афкори илмӣ ва фарҳанги ҷаҳонӣ, шахсияти мутабаххирӣ асрҳои миёна аҳаммияти калон дорад. Дониш ва дидгоҳҳои Берунӣ дар соҳаи илмҳои табиатшиносӣ ва дақиқ, нақши ӯ дар тарғиби анъанаҳои миллӣ дар илми ахлоқ беназир аст.

Навгониҳои таҳқиқот барои замони муосир ва дар шароити ҷомеаи тоҷик дорои аҳамияти калон буда, тамоми назарияҳои онро дар ҳаёти муосир истифода бурдан мумкин аст. Асарҳои ӯ ба масъалаҳои ҳастӣ ва дониш дар робита бо таҷрибаи оқилона, диди ақидаҳои ахлоқӣ дахл доранд, ки дар онҳо мушкilotи аз сар гузаронидаи ҷомеа ошкор карда мешаванд.

Натиҷаҳои бадастомадаи таҳқиқот шаҳодат аз он медиҳанд, ки баррасӣ ва таҳлили афкори ахлоқии Абурайҳони Берунӣ дар таърихи афкори ахлоқии башарият муҳимияти худро қасб намудааст. Берунӣ дар таҳияи масъалаҳои муҳимтарини ахлоқ аз доираи дини расмӣ ислом берун баромад. Вай кушиш мекард, ки «этикаи рационалистӣ» ба вучуд оварад, ки ба ҳаёти ҳақиқии амалии одамон тамаркуз мекард. Ахлоқи ӯ, пеш аз ҳама, илми адолат, ҳақиқат, ақл ва рӯҳ ҳамчун арзишҳои олиӣ зиндагӣ аст.

АННОТАЦИЯ

на диссертацию Мирзоева Сухроба Сулаймоновича на тему «ЭТИЧЕСКИЕ ВОЗЗРЕНИЯ АБУ РАЙХАНА БЕРУНИ» на соискание ученой степени кандидата философских наук по - специальности: 09.00.03 – история философии

Ключевые слова: справедливость, истина, разум, душа, жизнь, этика, личность, убеждения, идеал, нравственность, культура, энциклопедист, знания, воззрения.

Цель диссертации является в изучении актуальные этические проблемы становления личности, реальных возможностях гармонического развития и формирования социально – политических убеждений, нравственных и эстетических идеалов современной молодежи. Автор подчеркивает, что во всестороннем воспитании будущего поколения важнейшую роль может сыграть изучение и освоение творческого наследия выдающегося таджикско-персидского мыслителя X-XI веков Абу Райхана Мухаммада ибн Ахмада Беруни, несравненного гиганта научной мысли и мировой культуры, энциклопедического расклада ученого средневековья. Уникальны знания и воззрения Беруни в области естественных и точных наук, его роли в пропаганде национальных традиций в истории таджикской философии.

Новизна диссертации для современности вполне актуальны в условиях таджикского общества, и все ее принципы можно использовать в современной жизни. Его работы затрагивают проблемы бытия и познания, связь с рациональным опытом, видением этических воззрений в которых раскрыты проблемы, переживаемых обществом.

Достигнутые результаты утверждают, что изучении проблем этики Беруни имеет свою важность в истории этической идей человечества. Он стремился создать «рационалистическую этику», ориентируясь на реальную практическую жизнь людей. Его этика - это прежде всего наука о справедливости, истине, разуме и душе как высших ценностях жизни.

ANNOTATION

on the dissertation of Mirzoev Suhrob Sulaymonovich on the topic "ETHICAL VIEWS OF ABURAYHAN BERUNI" for the degree of candidate of philosophical sciences in the specialty: 09.00.03 - history of philosophy

Keywords: justice, truth, reason, soul, life, ethics, personality, beliefs, ideal, morality, culture, encyclopedist, knowledge, views.

The dissertation touches upon current ethical problems of personality development, real possibilities of harmonious development and formation of socio-political beliefs, moral and aesthetic ideals of modern youth. The author emphasizes that the study and development of the creative heritage of the outstanding Tajik-Persian thinker of the 10th-11th centuries Abu Rayhan Muhammad ibn Ahmad Beruni, an incomparable giant of scientific thought and world culture, an encyclopedic layout of the medieval scientist, can play a crucial role in the comprehensive education of the future generation. Beruni's knowledge and views in the field of natural and exact sciences, his role in the promotion of national traditions in the history of Tajik philosophy are unique. The first chapter of the dissertation characterizes the socioeconomic and political situation of the thinker's time, revealing the ideological origins of Abu Rayhan Beruni's worldview, Beruni's views on the essence of philosophy, ethics, and humanity, as well as the life and legacy of the great Beruni. The second chapter of the dissertation examines and analyzes the place and position of ethics in Abu Rayhan Beruni's philosophical teachings, including biographical information and a description of his scientific contributions. The third chapter examines the role of Beruni's philosophical and ethical views in the development of the spiritual world of the younger generation and youth. The issues of moral virtues in the thinker's ethical system and the significance of Abu Rayhan Beruni's ethical views for modern times are analyzed and discussed. Beruni's ethical views clearly contrast good morals with vile behavior. In the ethics of good morals, justice reigns supreme, while injustice reigns supreme in the ethics of vile morals.